Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Τα ελληνικά ορθόδοξα νεκροταφεία της
Θεσσαλονίκης το 19ο αιώνα

Έφη Κακουλίδου

doi: [10.12681/makedonika.530](https://doi.org/10.12681/makedonika.530)

Copyright © 2014, Έφη Κακουλίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κακουλίδου Έ. (1982). Τα ελληνικά ορθόδοξα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης το 19ο αιώνα. *Μακεδονικά*, 22(1), 391–422. <https://doi.org/10.12681/makedonika.530>

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

Όταν στὰ 1979 μοῦ ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸ Λαογραφικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο Μακεδονίας ἡ ἔρευνα πάνω στὸ θέμα «τὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης Εὐαγγελίστρια», σὰν μιὰ ἀρχὴ γιὰ μιὰ γενικότερη μελέτη πάνω στὰ σύγχρονα νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶχα καθόλου φαντασθεῖ πὼς θὰ μπορούσε αὐτὴ νὰ δώσει ἀφορμὴ γιὰ ἔρευνα στὸν πιὸ πίσω ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια χρόνο.

Μὲ τὸ ξεκίνημα ὅμως κιόλας τῆς μελέτης αὐτῆς, ἀνακινήθηκε ἡ περιέργεια, ποὺ πάντα αἰσθανόμουν ὅταν τύχαινε νὰ περάσω ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας, νὰ μάθω δηλαδή, ἂν ἦταν τρόπος, ποῖο καὶ ποῦ ἦταν τὸ νεκροταφεῖο ποὺ ὑπῆρχε πρὶν ἀπ' αὐτὴν. Αὐτοὶ οἱ τάφοι, αὐτὰ τὰ ὀνόματα, αὐτὰ τὰ μαρμάρινα στολίδια, αὐτὸ τὸ γνωστὸ σὲ ὅλους τοὺς συμπολίτες μας περιβόλι τί εἶχε γιὰ προηγούμενο; Ποῦ, πρὶν ἀπ' αὐτό, συνέχισαν νὰ κατοικοῦν τὴν πόλη τοὺς οἱ Θεσσαλονικεῖς, ὅταν τελείωνε σ' αὐτὴν ἡ ἐπίγεια ζωὴ τους;

Μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, ἄρχισα, παράλληλα μὲ τὴν ἐρευνήση τοῦ θέματος «Εὐαγγελίστρια», νὰ προσπαθῶ νὰ βρῶ στοιχεῖα, παλαιότερα ἀπ' αὐτὴν, σὲ κείμενα καὶ σὲ ἀρχεῖα τοῦ περασμένου αἰῶνα. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα «Εὐαγγελίστρια», ναὶ μὲν δὲν ὑπῆρχαν βοηθήματα, μιὰ ποὺ κανεὶς δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ μέχρι στιγμῆς μ' αὐτὴν, ὑπῆρχε ὅμως αὐτὴ ἡ ἴδια μὲ τὰ μνημεῖα της καὶ μὲ τὰ ὅσα γραπτὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχαίων της ἔχουν σωθεῖ. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως στὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἐρωτήματος, τί ὑπῆρχε ἀμέσως πρὶν ἀπ' αὐτὴν, μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ὑπῆρχε τὸ «τίποτα».

Κανένα ὕλικὸ ἀπομεινάρει, κανένα ἐγκυρὸ γραπτὸ στοιχεῖο, οὔτε μιὰ προφορικὴ πληροφορία· ἡ λήθη εἶχε σκεπάσει τὰ πάντα. Οἱ μνήμες ποὺ σώζονται μὲ τὴν παράδοση ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ἦταν ἐλάχιστες καὶ ἀβέβαιες. Σκόρπιες φράσεις μέσα σὲ Μακεδονικὰ ἡμερολόγια¹ βαλμένες «παρεμπι-

1. «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216: ὑπὸ Ν. Χριστοδούλου, Ὁ Ἅγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονικὴ καὶ τὸ ἀγίασμά του. Τὰ ὅσα λέει γιὰ τοὺς χώρους στοὺς ὁποίους ἔθαβαν οἱ Ἕλληνες τοὺς νεκροὺς δὲν ἀποτελοῦν τὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης του, ἐκτὸς αὐτοῦ δὲν στηρίζει πουθενά τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει. Πιθανότατα τὴν ἔχει πάρει ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση.

πτόντως» σὲ μελέτες ἄσχετου θέματος. Καὶ εἶναι ἀλήθεια περίεργο, τὸ ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἔγραψαν κείμενα στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα μᾶς μιλοῦν μέσα σ' αὐτὰ ἢ γιὰ νεκροταφεῖα σύγχρονά τους ἢ γιὰ πολὺ παλιά. Κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ λίγο πιὸ πρὶν. Ὅταν λ.χ. ὁ Μωραϊτόπουλος¹ μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῆς ἑλληνικῆς ὁρθόδοξης κοινότητος ἐννοεῖ τὴν Εὐαγγελίστρια. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ P. Perdrizet², ὅταν ἀναφέρει τὰ σύγχρονά του νεκροταφεῖα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἑλληνικό. Ὁ Παπαγεωργίου³ πάλι μᾶς μιλεῖ γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ποὺ ἐγινε ἀκόμη ἀργότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια. Καὶ τέλος, ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν περιγραφή τάφων καὶ νεκροταφείων τῆς Θεσσαλονίκης, ἄφησαν γραπτὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ τάφους, νεκροταφεῖα καί, κυρίως, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῶν μακεδονικῶν, ρωμαϊκῶν, πρώτων χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων⁴.

Γιὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καμιά μνεία ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μικρὴ περιγραφή τοῦ A. Pisani⁵, ποὺ ὅμως ἀναφέρεται σὲ νεκροταφεῖα τουρκικά, καὶ κάποια φθαρμένη ἐνθύμηση, πιθανότατα τοῦ 1622, ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ A. Βακαλόπουλος στὴν Ἱστορία του τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 105, σὲ ὑποσμείωση, ποὺ λέει ὅτι «...ἐμάλωσαν οἱ χριστιανοὶ μὲ τοὺς... Ἐβραῖους καὶ ἐνίκησαν οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐπῆραν τόπον πλησίον εἰς τὸ τευχόκωστρον καὶ θάφτου».

Ἡ ἐνθύμηση εἶναι βέβαια χρησιμότατη, ἀλλὰ ἀόριστη ὡς πρὸς δύο

1. Γ. Κ. Μωραϊτόπουλου, Τοπογραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1883, σ. 12.

2. P. Perdrizet: «Le cimetière chrétien de Thessalonique», «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École de Rome» XIX (1899) 541. Στὴν ἀρχὴ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του καὶ τὸ ἑλληνικό, παρακάτω συνεχίζει (σ. 545-8) περιγράφοντας τὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ λόφο μεταξὺ βουλγαρικοῦ νεκροταφείου καὶ Σείχ-σου, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔκανε ἡ Γαλλικὴ Ἑταιρεία Λιμένος Θεσσαλονίκης στὰ 1898, γιὰ ἐξαγωγή πέτρας ἀπὸ τὰ ἐκεῖ λατομεῖα. Βλ. σχέδιο 1.

3. Π. Παπαγεωργίου, Λόγος ρηθεις ἐπὶ τοῖς ἐγκαινείοις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθῆναις 1900.

4. Βυζαντινὸ νεκροταφεῖο μὲ τὴν ἐννοια τοῦ μεγάλου νεκροταφείου ἀνάλογον μὲ τὰ ἔξω τῶν τειχῶν νεκροταφεῖα τῶν εἰδωλολατρικῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν αἰώνων δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ. Τάφοι μόνον μέσα στὴν πόλη, καὶ κυρίως μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ ἐκκλησίες. Οἱ μόνοι βεβαιωμένοι σάν βυζαντινοὶ τάφοι, ἐκτὸς αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐκκλησίες, εἶναι οἱ 32 τάφοι τοῦ οἰκοπέδου τῆς γωνίας Ἱπποδρομίου καὶ Μανουσσογιαννάκη («Ἀρχαιολογ. Δελτίο», τ. 29 [1973-74], μέρος Β' 3, Χρονικά, 1980), καθὼς καὶ οἱ πολλοὶ τάφοι ποὺ βρέθηκαν πρὶν λίγο καιρὸ καὶ ἀνασκάβονται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας Θεσσαλονίκης, στὸ προστῶο τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς Βλατάδων.

5. Περιγηγῆς τοῦ 18ου αἰ., ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκη. Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 193.

σημεῖα: α) Ἄν ἡ λέξις τειχόκαστρο σημαίνει κάστρο τοῦ τείχους, γεννιέται ἡ ἀμφιβολία, γιὰ ποῖο πύργο τοῦ τείχους πρόκειται καὶ ποιοῦ τείχους; Ἄν θεωρήσουμε σάν πιθανότερο πῶς πρόκειται γιὰ πύργο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἡ ἀπλῶς γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τείχος, τότε ἡ μεγάλη του ἔκταση μᾶς δυσκολεύει νὰ ἐπισημάνομε γιὰ ποῖο σημεῖο πρόκειται. β) Οἱ χριστιανοὶ

Σχέδ. 1. Ἡ περιοχή τῶν νεκροταφείων Θεσσαλονίκης. 1. Παλαιο-χριστιανικὸ νεκροταφεῖο (ἀνασκαφῆς Doitte - Perdrizet Guypers 1898-1904. 2. Telli - Carou. 3. Λατομεῖο 4. Δημοτικὸ νοσοκομεῖο. 5. Βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο. 6. Εὐαγγελιστρία. 7. Σημερινὴ ὁδὸς Βασ. Σοφίας.

πού μάλωσαν με τούς Έβραίους είναι ὀρθόδοξοι ἢ καθολικοί;

Ξέρομε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν ὑπῆρχε κάποιον ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ L. Abastado στὸ βιβλίο του «La perle de l'Egée», Salonique ce qu'elle fut (2η ἔκδοση, σ. 76 καὶ 136, πρόλογος μὲ χρονολογία 1918), μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν, στὸ ὁποῖο ὁ καθολικὸς ἱερέας Bonnien μετέφερε στὰ 1867 «des restes de catholiques inhumés dans l'ancien cimetière de Calamaria».

Τὸ πιθανότερο βέβαια εἶναι ὅτι ἡ ἐνθύμησις ἀναφέρεται στοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὸ πολυπληθέστερο χριστιανικὸ στοιχεῖο. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελεῖ τελειῶς βάσιμο στοιχεῖο πού νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ ἀπολύτως θετικὲς διαπιστώσεις.

Ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν στὸ γραπτὸ λόγο, δὲν μᾶς παρέχει τίποτε πού νὰ μᾶς πληροφορεῖ σχετικὰ. Ὅσον ἀφορᾷ σὲ εὐρήματα, ὑπάρχουν ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ποὺ ὅμως βρέθηκαν μέσα στὴν πόλη, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κατάλοιπα νεκροταφείων τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ τάφους¹ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ πιὸ παλιά ἀπὸ τίς ἐπιγραφές αὐτὲς εἶναι στὴ θέση της, στὸν τάφο τοῦ Λουκά Σπαντούνη, πού βρίσκεται ἐντοιχισμένος στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ἔχει χρονολογία 1481, τῶν πρώτων δηλ. δεκαετιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ δευτέρα εἶναι ἐπίσης τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀνήκει στὸν τάφο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου καὶ βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἡ τρίτη εἶναι τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ πού βρέθηκε. Ἀνῆκε στὸν τάφο ἑνὸς Ὁδηγητριανοῦ καὶ βρίσκεται τώρα στὸ μουσεῖο τῆς Rotonda².

Αὐτά, μὲ λίγα λόγια, ἦταν—σὲ μιὰ πρώτη ἐρευνα—ὅλα κι ὅλα τὰ στοιχεῖα πού θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν αὐτὸν πού θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ ἐρευνήσῃ τὸ θέμα: «ποιό, ἢ ποιά ἦταν τὰ νεκροταφεῖα πού λειτουργοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Τὰ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια ὀρθόδοξα ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα

Ἐπρεπε, ὥστόσο, ἀπὸ κάπου κανεῖς νὰ ξεκινήσει. Κι ὁ μόνος τρόπος ἦταν ν' ἀρχίσει μὲ μιὰν εἰκασία, μὲ τὸ συλλογισμὸ ὅτι, μιὰ πού τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κιόλας χρόνια, λειτούργησαν λίγο-πολύ στὶς ἴδιες θέσεις ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τῆς τεῖχος, γιατί

1. Μὲ τούς τάφους αὐτοὺς θὰ ἀσχοληθοῦμε παρακάτω.

2. Καὶ ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἐπιγραφή εἶναι καταχωρημένες στὸ βιβλίο τῶν Εὐθ. Τσιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, Κατάλογος Χριστιανικῶν Ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, μὲ τὸν ἀρ. 54 καὶ 58.

καὶ τὸ πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς νὰ μὴ βρισκόταν περὶπου κάπου ἐκεῖ.

Ὁ συλλογισμὸς ἦταν βέβαια λογικός, ἔπρεπε ὁμως νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Νὰ βρεθοῦν σίγουρες ἀποδείξεις. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ἡ ἀνάμνηση ὅτι ἐκεῖ, κάπου ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, θάβονταν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τοῦ 19ου αἰ. «σὲ χῶρο ἐκτεταμένο καὶ κατὰ τρόπο ἄτακτο», αὐτὸ κανεὶς δὲν ἐπιζεῖ γιὰ νὰ τὸ βεβαιώσει¹. Ἡ μόνη σίγουρη ἀπόδειξη θὰ ἦταν νὰ βρεθεῖ ἓνα ἐπίσημο γραπτὸ, ἢ τουλάχιστον—ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἄλλα ἀνεπίσημα κείμενα—νὰ εἴχαμε ἀπὸ δύο ἢ τρία τὴν ἴδια πληροφορία. Ἐπειδὴ, ὅσο κι ἂν προσπάθησα νὰ βρῶ τὴν πληροφορία αὐτὴ σὲ κείμενα συγγραφέων πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ Θεσσαλονικὴ τοῦ περασμένου αἰώνα, δὲν μπόρεσα νὰ τὸ κατορθώσω, κατέφυγα στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, πού στὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἔργο τῆς ἦταν ἡ διαχείριση² τῶν πραγμάτων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος, καὶ στὰ ἀρχεῖα τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος»³, πού ἡ ἱδρυσὴ τῆς ἔχει γίνει μέσα στὸ 19ο αἰώνα. Πράγματι, τρία ἔγγραφα πού βρῆκα στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ μοῦ ἔδωσαν τὴν ἀπάντηση πού ζητοῦσε τὸ ἐρώτημα, «ποῦ θάβονταν οἱ Θεσσαλονικεῖς πρὶν δημιουργηθεῖ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Μιὰ πρώτη μνεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ θέση τοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖου βρῆκα σ' ἓνα βιβλιαράκι τῶν ἀρχείων τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος⁴, στὸ ὁποῖο ὁ Κ. Τάττης, μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς, ἐκθέτοντας μὲ συντομία τὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρυσης τῆς Εὐαγγελίστριας, λέει τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὸ ἔτος 1875 συνεβλήθη ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης διὰ πράξεως ἐπισήμου μετὰ τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς ἡμετέρας Κοινότητος, ὅπως διὰ τῶν ἀποθεματικῶν αὐτῆς περιτείχιση καὶ διακοσμήσῃ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς πόλεώς μας κείμενον ἀρχαῖον ἀλλ' ἐντελὲς παρημελημένον Νεκροταφεῖον τῆς ἡμετέρας Κοινότητος».

Ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ μέχρι τότε «ἐν λειτουργίᾳ» νεκροταφεῖο τῆς κοινότητος, εἶναι εὐνόητο. Ἀπίθανο θὰ ἦταν ν' ἀναθέσει ἡ ἑλλ. κοινότης στὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα νὰ «περιτείχιση καὶ διακοσμήσῃ» κάποιον ἀπὸ παλιὰ ἀχρηστεμένο νεκροταφεῖο, καὶ ὅχι αὐτὸ πού ἐξακολου-

1. Ὁ Ν. Χριστοδούλου πού τὸ ἀναφέρει αὐτὸ («Μακεδ. Ἡμερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216), φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς τὸ ἔχει ἀκουστὰ τοῦ μόνο.

2. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁ μητροπολίτης ἦταν οὐσιαστικὰ ὁ ἀνάτατος ἄρχων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος.

3. «Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν», πού ἱδρύθηκε στὰ 1871 καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴ φιλανθρωπικὴ καὶ ἐθνικὴ τῆς δράση, στὰ δύσκολα γιὰ τὸν ἑλληνισμό χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

4. «Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου μέχρι τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1892», σ. 4 (Ἀρχεῖα Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος).

θοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ λειτουργία. Ἄλλωστε καὶ ἡ φράση: «ἀλλ' ἐντελῶς παρημελημένον» δὲν θὰ εἶχε θέση, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ νεκροταφεῖο σὲ ἀχρηστία ἀπὸ καιρό. Ὡς πρὸς τὴ θέση του, ἡ φράση τῆς Ἐκθεσης ἀναφέρει ὅτι βρίσκεται «πρὸς Ἀνατολάς». Ὅλ' αὐτὰ μαζί κάτι τείνουν νὰ πληροφορήσουν, λίγα ὅμως καὶ ἀόριστα, καθὼς εἶναι, δὲν δίνουν τίποτε τὸ ὀριστικά θετικό.

Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστολὴ ποὺ βρῆκα στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης¹, καὶ ποὺ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς Φ.Α. πρὸς τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιο, δίνει σαφὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: ποῦ βρισκόταν τὸ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς ἐλληνικῆς ὁρθόδοξης κοινότητος. Τὸ κύρος τοῦ παραλήπτη (μητροπολίτης Θεσσαλονίκης) καὶ τοῦ ἀποστολέα (διοικ. συμβούλιο Φ.Α., σωματείου μὲ γνωστὴ ἐθνικὴ δράση) μᾶς πείθει ὅτι τὰ λεγόμενα ἀναποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἐπιστολὴ, σὰν τὸ μόνον πλήρες αὐθεντικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς Εὐαγγελίστριας ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὁλόκληρη.

Φιλόπρωτος Ἀδελφότης
Θεσσαλονίκης

Ἀρ. 53

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 10ῃ Αὐγούστου 1895

Παναγιώτατε

Τὸ ἡμέτερον Διοικητικὸν Συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λύτης του παρατηρεῖ ὅτι τὸ παρὰ τὴν Τάξιαν ἐκτεταμένον γήπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἐν τῷ ὁποίῳ χιλιάδες τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν κεῖνται καταπατεῖται ὑπὸ τοῦ τυχόντος, ἐν κυρῷ δὲ βροχῶν ἀναφαίνονται πολλαχοῦ τὰ ὀστέα τῶν ἐνταφιασθέντων πρὸς μεγίστην θλίψιν παντὸς παρατηρητοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἐχαράχθη καὶ ὁδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρεσθῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν, ἐπειδὴ συγχρόνως ἕνεκα θρησκευτικῶν καὶ ἄλλων ἐνδοτήτων λόγων τὰ τοιαῦτα Νεκροτοφεῖα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦνται δι' ἄλλους σκοποὺς ἀλλὰ ἀνήκουσιν εἰς τὴν Κοινότητα εἰς τὴν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων... χρ... (δυσανάγνωστο) διετέθησαν, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἄλλοι σύνοικοι λαοὶ πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν περιφρουροῦντες τὰ δικαιώματά των ἀπὸ ἱκανοῦ χρόνον ἤρξαντο περιτεχίζοντες τὰ μεγάλης ἐκτάσεως ἀρχαῖα καὶ νέα νεκροταφεῖα των, καὶ ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ δικαίωμα ἐκ τοῦ Νόμου κέκτηται καὶ ἡ ἡμετέρα Κοινότης, ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον καὶ ἐγγράφως νὰ καθυποβάλωμεν τὰς σκέψεις μας ταύτας τῇ

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, φάκελος Φ. Α. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι καταχωρημένη στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης μὲ τὸν ἀρ. 9758.

Ἑμετέρα Παναγιότητι ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἂν ἐγκρίνῃτε ζητηθῇ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἢ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου ἵνα μὴ καταπατοῦνται οἱ τάφοι τῶν προγόνων μας καὶ καταληφθῇ ὑπὸ τοῦ τυχόντος τὸ ἐγκαταλε(.....) τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τῆς.

Ἐχοντες τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀποδεικνύοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος εἰς τὴν ἐγνωσμένην μέριμναν τῆς Ἑμετέρας Παναγιότητος οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Κοινότητος τὸ ζήτημα θέλει κατανοηθῇ καὶ συντόνως θέλοσι ἐπεξεργασθεῖ τὰ χρειώδη ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἡμετέρας Κοινότητος.

Ἐπὶ τούτοις κατασπαζόμενοι τὴν Ἑμετέραν Δεξιὰν διατελοῦμεν τῆς Ἑμετέρας Παναγιότητος

Πειθήνια Πνευματικὰ Τέκνα

Ὁ Πρόεδρος

Ὁ γραμματεὺς

Ἀθ. Ἀντωνιάδης

.....

Στὸ κάτω μέρος τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς δύο σελίδες τῆς ἐπιστολῆς εἶναι γραμμένο:

*Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Παναγιότητα
τὸν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης
Κόριον Κόριον Ἀθανάσιον
κλπ. κλπ. ἐνταῦθα.*

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, νομίζω, πῶς στὴν ἀποκαλυπτικότητι αὐτῇ ἐπιστολῇ ὑπάρχουν ἀρκετὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ θετικὸ συμπέρασμα πῶς ἐδῶ ὁ λόγος γίνεται ἀναντίρρητα γιὰ νεκροταφεῖο ἀμέσως προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας. Τὰ κυριότερα καὶ πιὸ διαφωτιστικά εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) ἡ φράσις: «...τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τῆς». Ἄν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη στὰ 1895, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ εἰκοσαετία αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος μᾶς φέρνει πίσω στὰ 1875, χρονιὰ πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἰδρύθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

β) Ἡ φράσις: «...ὅπως ζητηθῇ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἢ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου...», δείχνει πῶς ἓνα τμήμα τῆς περιοχῆς ἔχει ἤδη περιτειχισθεῖ. Κι αὐτό, ἂν σκεφθοῦμε πῶς ἡ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἔχει γραφεῖ στὰ 1895, ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴν περιτειχισθὲν ἐνὸς τμήματος τῆς ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος περιοχῆς τῆς ἑλληνι-

κῆς κοινότητας πού ἀπετέλεσε ἀμέσως μετὰ τὸ 1875 τὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν περιθώριο γιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλεῖ ἡ ἐπιστολὴ «...ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς της...», εἶναι ἐκεῖνο πού λειτοργοῦσε μέχρι τὸ 1875, χρονιά πού ιδρύθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

Στὴ θέση τοῦ ἐρωτήματος τί ὑπῆρχε ἀμέσως πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὸ κενὸ ἓνα συγκεκριμένο νεκροταφεῖο, πού ἡ ὑπαρξὴ του ἔχει ἐπισημανθεῖ χάρις στὴν πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἐπιστολή: τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» νεκροταφεῖο.

Τὸ πόσο πίσω μέσα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἔφθανε ἡ χρήση του μὲ τὴ μορφή καὶ τὴν ἔκταση αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε, ἔχοντας πολλές πιθανότητες νὰ φθάνομε τὴν πραγματικότητα, ὅτι κάλυπτε ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας¹. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ πρώτη μου εἰκασία στὴν ἀρχὴ τῆς ἐρευνας. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τότε ἦταν ἀπλῶς μιὰ εἰκασία, πού τώρα ἐπιβεβαιώνεται: ὅτι δηλ. τὸ νεκροταφεῖο ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια βρισκόταν στὴ θέση ὅπου λειτουργοῦσαν ἐξ ἀρχῆς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, καταλαμβάνοντας τὸ καθένα μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση καί, μερικὰ ἢ ὀλιγὰ, ἐπ'ἀλλήλῃ θέση μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ τῶν χιλιετηριδίων. Καὶ μὲ μιὰ ἀκόμη διαφορὰ, ὅτι τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ μπορούμε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ τὸ ἐντοπίσουμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβέστερα—σὲ σχέση μὲ τὰ προηγούμενα—τὰ ὁριά του.

Πράγματι, μέσα στὴν ἐπιστολὴ ὑπάρχουν δύο φράσεις-κλειδιά, πού μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ἐντοπισμὸ του: α) ἡ φράση: «παρὰ τὴν Τάπιαν», καὶ β) ἡ φράση: «Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως, διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἐχαράχθη καὶ ὁδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσοῦς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν...».

Ἡ πρώτη φράση ἀναφέρει ὅτι τὸ νεκροταφεῖο βρίσκεται κοντὰ στὴν «Τάπια». Τάμπια, ὅπως ξέρομε ἀπὸ τοὺς παλιούς Θεσσαλονικεῖς, λεγόταν ἡ περιοχὴ πού βρίσκεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, μέχρι τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Ἡ περιοχὴ πῆρε τ' ὄνομά της ἀπὸ ἓνα μικρὸ ὄχυρὸ πού ὑπῆρ-

1. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀθανάσιο: «Τὸ ἡμέτερον Διοικητικὸν συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λύπης του παρατηρεῖ ὅτι τὸ παρὰ τὴν Τάπιαν ἐκτεταμένον γήπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος, ἐν τῷ ὁποίῳ χιλιάδες τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν κεῖνται...». Ἡ ὑπαρξὴ χιλιάδων τάφων ἀποδεικνύει μακρόχρονη λειτουργία τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ.

χε ἐκεῖ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Γιὰ τὸ ὄχυρὸ αὐτό, ἡ τάμπια, ὅπως λεγόταν τουρκικά, ἔχουμε ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς¹ πληροφορίες περισσότερο ἢ λιγότερο συγκεκριμένες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ντάμπια αὐτὴ ἦταν νεότερο ὀχυρωματικὸ ἔργο, κτισμένο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., καὶ ὅτι βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τείχος, πολὺ κοντὰ στὴ θέση ὅπου σήμερα τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Ὁ προσδιορισμὸς «παρὰ τὴν Τάμπιαν» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει: τὸ δίπλα ἢ πολὺ κοντὰ σ' αὐτήν.

Ὅσο γιὰ τὴ «χρυσὴ πύλη», ποὺ ἀναφέρεται στὴ δευτέρη φράση, εἶναι φανερό ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πύλη τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπὶ τῆς σημερινῆς οδοῦ Ἀγ. Δημητρίου πύλη ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τείχος καὶ ποὺ οἱ Τούρκοι, ἔχοντάς τιν κλείσει παλιά, τὴν ξανάνοιξαν στὰ 1874². Τότε τῆς δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες ἡ ὀνομασία «Νέα χρυσὴ πύλη»³. Ἡ ὁδός⁴, λοιπόν, «ἡ ὁποία ἐχαράχθη χάριν συντομίας τῶν μεταβαί-

1. Γιὰ τὴν Τάμπια, ἡ Ντάμπια στὰ τουρκικά, ποὺ σημαίνει προμαχῶνας, παίρνομε ἔμμεσες ἢ ἔμμεσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν: Γ. Κ. Μωραϊτίδου λου. δ.π., σ. 13 καὶ 25, Ν. Σχινᾶ, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις, σ. 182, Κ. Τάττη ἄρθρο σὲ μακεδονικὸ ἡμερολόγιο («Γόρδιος Δεσμός», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση, σ. 67), ὅπου ἀναφέρονται δύο τάμπιες, πράγμα ποὺ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Ἰ. Βασδέλλη, Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 200, ὅπου στήν «Καταγραφή τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρχόντων τηλεβόλων καὶ πυρομαχικῶν», γραμμένη στὰ 1733, δὲν ἀναφέρεται πουθενά κάποιο ὄχυρὸ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὴν Τάμπια, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὴ κτίσθηκε μετὰ τὸ 1733. Ὁ καθ. Ν. Μουτσόπουλος στὸ βιβλίο του Θεσσαλονίκη 1900-1917, σ. 47, τοποθετεῖ τὴν Τάμπια πίσω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὴ τὴ θέση τὴ βρῆκε σὲ παλιὸ χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ παλιότερο σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης μετὰ χρονολογία 1897 (σχέδιο ἀρ. 2) (αὐτὸ τουλάχιστον εἶχε τὴν καλὸσύνῃ νὰ βρεῖ στὰ ἀρχεῖα μετὰ παλαιότερη χρονολογία ὁ κ. Στάμος, διευθυντὴς τοῦ Τοπογραφικοῦ Τμήματος τοῦ Δήμου) δὲν ὑπάρχει σημειωμένον κτίσμα ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ προμαχῶνας στὸ σημεῖο αὐτό.

Στὸ χάρτη, ἀντίθετα, τὸν Ρ. Perdrizet-Doitte τοῦ 1905 (σχεδιάγραμμα μετὰ ἀρ. 1 ποὺ παρουσιάζει τὸ χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1898-1899 ποὺ ἀπεκάλυψαν τὸ παλαιόχριστιανικὸ νεκροταφεῖο) σημειώνεται καθαρὰ στὸ ἀνατ. τείχος, καὶ σὲ θέση λίγο πρὸς χαμηλὰ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο, ἐξαγωνικὸς πύργος. Ἀντίθετα ἀντιτίθεται τελείως στὸ σχέδιο τὸ κατεστραμμένον κτίσμα ποὺ σώζεται ἀκόμη πίσω ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ.

2. Ο. Ταῦραλι, Topographie de Thessalonique, 1913, σ. 97 τοῦ α' τόμου. Πιθανότατα τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης ἔχει σχέση μετὰ τὴ διάνοιξη τῆς σημερινῆς οδοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀπὸ τὸ Μιδάτ-πασά, στὰ 1875 (βλέπε Telli-Carou στὸ σχέδιο 1).

3. Γιὰ τὴ Νέα Χρυσὴ Πύλη ἔχουν λεχθεῖ πολλὰ καὶ διάφορα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς σχετικὰ μετὰ τὴν ὀνομασία τῆς. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι βρισκόταν πράγματι στὴ θέση ποὺ ἀναφέραμε καὶ ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους Telli-Carou, καθὼς ἐπίσης καὶ Γκιομούς-καπού, κατὰ τὸν Γ. Γούναρη (Γ. Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 32).

4. Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης βλέπομε τὴν ὁδὸ ποὺ φτάνει ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ Α. Πύργο μέχρι τὴν Εὐαγγελί-

νόντων από της χρυσής πύλης προς την Καλαμαριάν¹, θά ήταν δρόμος που άρχιζε οπωσδήποτε από το ανατολικό τείχος στο σημείο της σημερινής

Σχέδ. 2. Σχέδιο βασισμένο σε χάρτη του 1897 των αρχείων του Δήμου Θεσσαλονίκης

Άγ. Δημητρίου κοντά στο νεκροταφείο Ευαγγελίστρια, και θά κατευθυνόταν ή προς τα κάτω προς την πύλη της Καλαμαριάς, κατεβαίνοντας παράλ-

στρια και που διανοίχθηκε στα 1889 (Ris a l, Salonique, la ville convoitée, σ. 260). Ο χώρος όπου βρίσκεται σήμερα το Κεντρικό Νοσοκομείο είναι στο σχέδιο κενός, και ένα είδος παρακλάδι της οδού που ανεβαίνει βλέπουμε να στρέφει και να διευθύνεται άριστερά, προς το σημείο όπου ήταν η Νέα Χρυσή Πύλη του ανατ. τείχους στη σημερινή Άγ. Δημητρίου. Πιθανό είναι να πρόκειται για την «οδό ή όποια έχαραζθη χάριν συντομίας... κ.λ.», (σχέδιο 2).

1. Καλαμαριά, όπως είναι γνωστό, λεγόταν κατ' αρχήν ο χώρος ο έξω από την πύλη του ανατ. τείχους στην οδό Έγνατία, που λεγόταν Πύλη της Καλαμαριάς (ή παλιά Κασσανδρεωτική). Ο χώρος έξω από την πύλη λεγόταν και πλατεία Καλαμαριάς. Καλαμαριά λεγόταν επίσης και γενικότερα ή υπαιθρος έξω από το ανατολικό τείχος. Με το ίδιο όνομα ονομαζόταν ή Χαλκιδική

ληλα πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τείχος, ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὰ τοῦ τείχους χῶρο, ποὺ ἦταν γνωστὸς μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἔτσι λοιπόν, ἔχοντας σάν ἀφετηρία αὐτὰ τὰ δύο δεδομένα—τὴν Τάμπια δηλ. καὶ τὴ χρυσὴ πύλη—μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν ἐξακρίβωση τῆς θέσης τοῦ νεκροταφείου γενικότερα καὶ εἰδικότερα τῶν ὀρίων του.

Γιὰ νὰ διευκρινίσουμε τὸ ζήτημα αὐτὸ πρέπει πρῶτα νὰ ἐντοπίσουμε τὴ θέση τῆς Τάμπιας, γιὰ τὴν ὁποία μιλά ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ μητροπολίτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ μᾶς μπερδέψει ἓνα ἄρθρο τοῦ Κ. Τάττη, γραμμένο στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Γόρδιος Δεσμὸς», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση. Στὴ σελ. 67 ὁ Κ. Τάττης, μιλώντας γιὰ τὴν ἰσχυρὴ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, γράφει: «...οἱ δύο πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τείχος νεώτεροι προμαχῶνες (Τάμπια), ...». Αὐτὴ ἡ φράση θὰ μᾶς μπέρδευε πολὺ, ἂν, εὐτυχῶς, ὁ Κ. Μωραϊτόπουλος σὲ δύο σημεία τῆς «Τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης» στὶς σελίδες 13 καὶ 25, δὲν ἀνέφερε τὴν Τάμπια καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐλ. ληνικῆς κοινότητος τῆς ἐποχῆς του ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ μένει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ θέση τῆς Τάμπιας, ποὺ ἄφησε μέχρι σήμερα τὸ ὄνομά της στὴν περιοχὴ ὅπου τὸ ἄγαλμα Καρατάσου¹. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐξῆς δύο φράσεις: «Τάμπια—μικρὸν καὶ χαμηλὸν ὀχύρωμα κείμενον παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος». Καὶ πιὸ κάτω: «Παρὰ τὸ μικρὸν ὀχύρωμα Τάμπια κεῖται καὶ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, περιτετευρισμένον καὶ ἔχον ἐν τῷ μέσῳ κομψὸν ναόν». Ἐν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Μωραϊτόπουλος γράφει αὐτὰ σὲ βιβλίον τοῦ τοῦ 1883, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐλλ. κοινότητος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλεῖ εἶναι ἡ Εὐαγγελίστρια, ποὺ εἶχε ἤδη ἰδρυθεῖ στὰ 1875, καὶ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὴν ἴδια θέση. Ὡστε λοιπόν ἡ Τάμπια ἦταν κοντὰ στὴν Εὐαγγελίστρια, «παρὰ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος», ἐκεῖ δηλ. ὅπου βρίσκεται ἡ περιοχὴ ὅπου τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, καὶ ποὺ οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὀνόμαζαν «Τάμπια». Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὕτη παύει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ δευτέρῃ Τάμπια τοῦ Κ. Τάττη, ἐφόσον ἡ παράδοση μᾶς ἄφησε μὲ τὸ ὄνομα Τάμπια ἓνα μόνο προμαχῶνα.

Μένει νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι αὕτὴ ἡ Τάμπια τοῦ Μωραϊτόπουλου ποὺ βρίσκεται «παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος», καὶ ποὺ συνδυαζόμενη μὲ τὸ παραδοσιακὸ ὄνομα «Τάμπια» ποὺ ὀρίζει τὸ χῶρο κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε πὼς πράγματι βρισκόταν ἐκεῖ, εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν «Τάπια» τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸ μητροπολίτη. Σ' αὐτὸ μᾶς βοηθεῖ ἡ φράση: «...ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ

1. Ὅταν λέμε περιοχὴ Καρατάσου δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴ θέση τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ τὸ χῶρο γενικότερα.

γηπέδου έχαραχθη και όδός χάριν συντομίας τών μεταβαινόντων από τής χρυσής πύλης πρός τήν Καλαμαριάν...». Ξαναθυμίζομε έδω ότι ή χρυσή πύλη τής επιστολής είναι ή Νέα Χρυσή πύλη τής όδου 'Αγ. Δημητρίου, και Καλαμαριά ό έξω τής πύλης τής όδου 'Εγνατίας χώρος. Αύτοί που πήγαιναν από τή χρυσή πύλη στην Καλαμαριά περνούσαν άναγκαστικά, κατεβαίνοντας, από τήν «Τάμπια Μωραϊτόπουλου» ή «Τάμπια παραδοσιακή, χώρου όπου τó άγαλμα Καρατάσου». Βεβαιωνόμαστε έτσι ότι ή Τάμπια τής επιστολής είναι ή αυτή. 'Η ίδια δηλ. που ό Μωραϊτόπουλος τήν τοποθετεί παρά τó Νεκροταφείον τής έλλ. κοινότητος (Ευαγγελίστρια) και ή παράδοση τή σώζει από στόμα σέ στόμα ως «Τάμπια» κοντά στο άγαλμα Καρατάσου. Βεβαιωνόμαστε άκόμη ότι ένα τμήμα, τó χαμηλότερο, του νεκροταφείου του «παρά τήν Τάπιαν», βρισκόταν χαμηλότερα από τή σημερινή 'Αγίου Δημητρίου, όπου τότε και ή «χρυσή πύλη».

Τώρα λοιπόν μπορούμε νά πούμε ότι για τά νότια όρια του νεκροταφείου υπάρχουν τρεις έκδοχές: α) Χαμηλότερα από τήν Τάμπια, πρός τήν 'Εγνατία. β) Δίπλα στην Τάμπια. γ) Ψηλότερα από τήν Τάμπια, αλλά πιό κάτω από τήν 'Αγ. Δημητρίου. 'Αποκλείεται νά ήταν ψηλότερα από τήν 'Αγ. Δημητρίου, αφού «οί μεταβαίνοντες από τής χρυσής πύλης πρός τήν Καλαμαριά» καταπατούσαν τους τάφους. Τά νότια όρια λοιπόν του νεκροταφείου βρίσκοταν στη θέση περίπου όπου σήμερα τó άγαλμα του Καρατάσου, αντίκρυ στο παλιό κτήριο του Πανεπιστημίου¹. Για τά δυτικά μās οδηγεί ή ύπαρξη του ανατολικού τείχους, που σταματούσε άναγκαστικά τήν έξάπλωση του νεκροταφείου.

Μένει νά ίχνηλατηθούν τά βόρεια και ανατολικά όρια. Και πάλι τά άρχεία τής Μητρόπολης Θεσσαλονίκης θά μās δώσουν τīs σχετικές πληροφορίες με δύο τους έγγραφα.

Τό πρώτο είναι επιστολή τής «Φιλοπώχου 'Αδελφότητος» γραμμένη στις 2 Μαΐου 1887², που άπευθύνεται στο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, και αφού πρωτα τόν πληροφορεί ότι ή βουλευτική παροικία τής Θεσσαλονίκης, ζητεί νά κάνει και αυτή νεροταφείο κοντά στο περιτειχισμένο δικό μας³, και ότι για τó σκοπό αυτό έχει τήν άξίωση νά καταλάβει «όλον τόν πρός τά δεξιά του δρόμου του φέροντος πρός εις τó ήμετερον τετειχισμένον νεκρο-

1. Στην περίπτωση που θά σκεφθεί ό άναγνώστης ότι πολλά έχουν λεχθεί έδω σχετικά με τήν Τάμπια, ή άπάντηση είναι ότι αυτό ήταν άπαραίτητο για νά όρισθεί ή θέση και κυρίως τά νότια όρια του νεκροταφείου.

2. 'Αρχεία Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, έγγραφο ύπ' άρ. 9735, φάκελος Φιλ. 'Αδ.

3. 'Αναφέροντας ή επιστολή τó περιτειχισμένο δικό μας νεκροταφείο έννοεί τήνΕυαγγελίστρια, που είχε ήδη ιδρυθεί μερικά χρόνια πριν γραφεί ή επιστολή που, όπως είπαμε, είναι γραμμένη στά 1887.

ταφεῖον ἀνοικτὸν χῶρον, ἔνθα εὐρίσκονται ἀνέκαθεν τάφοι ὀρθοδόξων...», στὴ συνέχεια ζητεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ μητροπολίτη «πρὸς περιφρουρήσιν τῶν δικαίων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος». Στὴν πίσω πλευρὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς βρίσκεται γραμμένο μὲ πρόχειρο τρόπο ἓνα μικρὸ ἀνυπόγραφο κείμενο, ποὺ εἶναι φανερὸ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πρόχειρο σχεδιάγραμμα τῆς ἀπάντησης τοῦ μητροπολίτη:

Τῇ 1 Αὐγούστου ἀπεφαισθῇ ἐν τῷ ἱταρὲ μετ' ἡμῶν ἡ ἐπικυρωθῇ ὁ χάρις Νεκροταφεῖον ἑλληνικὸν καὶ ζητουμένον μέρος ἐπὶ Βουλγάρων καὶ λαβὼν ὑπ' ὅριον ὅτι καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐπειδὴ εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά μέχρι τοῦ ρεύματος, οἱ Βούλγαροι νὰ λάβωσι τὸ μέρος ὅπερ εὐρίσκεται ἄνωθεν προεκτεινομένης γραμμῆς τοῦ ἐκμυσθῆναι τοῖχου τοῦ ἡμετέρου νεκροταφεῖου εὐθὺς πρὸς τὸ Σεῖχ-σογιού, ἥτοι ἐκ τοῦ μέρους τοῦ παρὰ τῷ ποταμῷ κειμένον μέχρις τὸ 1/3 καὶ πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω ἐκτεινομένου² ἕως οὗ ἔχωσιν ἀνάγκη οἱ Βούλγαροι ἀνεμεν... (δυσανάγκωστο) δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως.

6 Αὐγούστου 1887

Στὴν ἀπάντησι αὐτὴ ἔχομε στοιχεῖα ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς βορρᾶν ἔκτασι τοῦ νεκροταφεῖου. Ἡ φράσι «δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ὀρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια³...μέχρι τοῦ ρεύματος», καθορίζει σαφῶς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἔκτασι, γιατί τὰ Λάζου Πλατάνια, ἢ ἀπλῶς Πλατάνια, μᾶς εἶναι μιὰ γνωστὴ ἀπὸ κείμενα περιοχὴ, καὶ ξέρομε πὼς εἶναι ἡ θέσι ποὺ σ' αὐτὴν λίγο ἀργότερα δημιουργήθηκε τὸ βουλγαρικὸ⁴ νεκροταφεῖο, ποὺ σχεδια-

1. «Ἰνταρὲ-μετ' ἡμῶν»=Νομαρχιακὸ συμβούλιο, στὸ ὁποῖο προήδρευε ὁ βαλῆς καὶ παρευρίσκονταν: ὁ μουλάς, ὁ μουφτής, ὁ μητροπολίτης καὶ ὁ ἀρχираββίνος, καὶ 2 πρόκριτοι ἀπὸ κάθε κοινότητα. Μεγάλον συμβούλιον τοῦ βιλαετίου, τὸ ὀνομάζει ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, «Μακεδονικά» 2 (1941-52) 207.

2. Ἐδὼ θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τὴ φράσι συμπληρωμένη ὡς ἐξῆς: «...ἐκ τοῦ μέρους τοῦ ἐκτεινομένου πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω». Μὲ τὴ λέξι πέτρας ἐννοεῖ τὰ λατομεῖα στὸ συνοικισμὸ Εὐαγγελίστριας (σχέδιο 1, carrière).

3. Ἀπὸ τὰ πλατάνια αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μᾶς μιλεῖ ὁ Χρ. Γ. Γούγουσης στὸ «Μακεδ. Ἡμερολόγιον τοῦ Γορδίου Δεσμῶν» τοῦ 1915, σ. 266-7, πρόφθασα νὰ δῶ τρία. Τώρα νομίζω ἔχει μείνει μόνον ἓνα, κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Λαζάρου τῆς Εὐαγγελίστριας (νεκροστάσιον), ἄλλοτε ἐκκλησία τοῦ βουλγαρικοῦ νεκροταφεῖου.

4. Εἶναι σημειωμένο καὶ στὸ σχεδιάγραμμα τοῦ 1905 τῶν Perdризet-Doitte-Guypers. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖον καταργήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1912, καὶ ὁ χῶρος του ἐνσωματώθηκε στὴν Εὐαγγελίστρια. Τὰ τελευταῖα τοῦ κτίσματος κατεδαφίστηκαν στὰ 1956, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ κ. Μ. Δαλέσης, προΐστάμενος τοῦ νεκροταφεῖου «Εὐαγγελίστρια». Ἰχνη τοὺς διακρίνονται καὶ σήμερα.

σμένο με ἀκρίβεια στο τοπογραφικό τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, κατέχει τὴ θέση ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας μέχρι τὸ ρέμα¹ ποῦ κατέβαινε ἔως πρὶν μερικά χρόνια ἀπὸ τὸ συνοικισμό Εὐαγγελίστριας. Μὲ τὴ φράση «...τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ...μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια... μέχρι τοῦ ρεύματος, εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά», δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἔφθανε μέχρι τὸ ρέμα ποῦ κατέβαινε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ποῦ φέρεται τὸ ὄνομα Λάζου Πλατάνια, ὑπῆρχε «ιδιόκτητος τῶν Δεβραλίδων χῶρος, ὅπου πρὸ τῆς περιτοχίσεως τοῦ νεκροταφείου τῆς κοινότητος (ἐνν. τὴν Εὐαγγελίστρια) ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς τῶν». Μ' αὐτὴ τὴ φράση ὁ Γ. Χ. Γουγούσης—σὲ ἄρθρο του γιὰ τοὺς Δεβραλῆδες τῆς Θεσσαλονίκης στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Γόρδιος Δεσμός», τοῦ 1915, σ. 256—ἀναφέρεται στὸ νεκροταφεῖο τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῆς Δίβρας, ποῦ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 19ο αἰ. Ἐπίσης στὴ σελ. 78 τοῦ ἴδιου ἡμερολογίου ἀναφέροντάς το τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ «χειμάρρου τοῦ παρὰ τοὺς Χορτατζῆδες» καὶ τῆς πόλης.

Ἡ φράση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτη δὲν κάνει διάκριση αὐτῶν τῶν μνημάτων, ἐφόσον εἶναι καὶ αὐτὰ ὀρθόδοξα. Τὰ χαρακτηρίζει μάλιστα ὀρθόδοξα ἑλληνικά ἐφόσον οἱ Δεβραλῆδες ἦσαν μὲν ἀλβανόφωνοι ἢ σλαβόφωνοι, εἶχαν ὅμως ἦθῃ καὶ ἔθιμα ἑλληνικά.

Ὅσο γιὰ τὸ ἀγίασμα ποῦ ἀναφέρεται στὴ φράση «...μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐπειδὴ εἶναι ὀρθόδοξα ἑλληνικά...», δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀγίασμα τοῦ Ἀγίου Παύλου². Μὲ τὸ ὄνομα Ἀγίος Παῦλος χαρακτηρίζονταν ὅλη ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια μέχρι τὸ ἀγίασμα ψηλά. Ἡ φράση ἴσως νὰ μὴν ὑπονοεῖ με ἀκρίβεια τὴ θέση τοῦ ἀγιάσματος ἀλλὰ γενικότερα τὴν κοντινὴν του περιοχὴ.

Ἀπ' ὅλ' αὐτὰ βλέπομε νὰ σχηματίζεται ἀμέσως μιὰ ἔκταση ποῦ ἀρχίζει νοτιότερα ἀπ' τὴν Εὐαγγελίστρια, περιλαμβάνει τὸ δεξιὰ τῆς μέχρι τὸ ρέμα χῶρο, ἀνατολικά, καὶ τὸ χῶρο μέχρι τὴν περιοχὴ περίπου τοῦ ἀγία-

1. Σήμερα εἶναι ἐπιχωματωμένο στὴν περιοχὴ δίπλα στὴν Εὐαγγελίστρια καὶ καλυμμένο ἀπὸ τὴν ὁδὸ ποῦ λέγεται σήμερα Ἀποστόλου Παύλου. Εἶναι ὁρατὸ ἀπὸ τὰ κτήρια τῆς Ἐταιρείας Ὑδάτων καὶ πάνω. (Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι κτισμένα ψηλότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια στὴ συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τοίχου). Τὸ βλέπομε σήμερα νὰ ξεκινᾷ ψηλά ἀπὸ τὸ συνοικισμό Ἀγ. Παύλου καὶ νὰ περνᾷ δίπλα ἀπὸ τὸ ἀγίασμα καὶ τὴν ἐκκλησίᾳ του. Ἡ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιχωμάτωση θέση του φαίνεται καθαρά στὸ σχέδιο 2.

2. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἀγίασμα εἶναι δίπλα στὴν παλιὰ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγ. Παύλου, ποῦ βρίσκεται δεξιὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω τοῦ δρόμου ποῦ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἄνω πόλιν—περνώντας μέσα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ τείχους—πρὸς τὸ Σείχ-σοῦ.

σματος τοῦ Ἀγ. Παύλου βορειοανατολικά. Ὡς πρὸς τὰ δυτικά ὄρια τοῦ νεκροταφείου, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε πόσο κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος πλῆσιάζε, πάντως χονδρικά ὀρίζεταν ἀπ' αὐτό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη περιοχὴ, τὸ περιτειχισμένον καὶ ἐνσωματωμένον—σχεδὸν στὸ κέντρο τῆς—νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας δείχνει καθαρά πὼς εἶναι κομμάτι ποῦ ἀνῆκε στὴν περιοχὴ τοῦ παλίου¹.

Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐγκυρες πληροφορίες ποῦ μᾶς δίνουν τὰ τρία ἐγγραφα ποῦ μέχρι στιγμῆς ἀναφέραμε, δὲν θὰ περίττενε ν' ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση ἔχει διασώσει τὴν ἀνάμνηση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ παλίου ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα εὐρήματα τῆς περιοχῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα, τὴν ἐνισχύουν. Ἡ παράδοση μᾶς διασώζει τὴν πληροφορίαν ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν συνοικιῶν τῆς ἄνω πόλης ἔθιβαν τοὺς νεκροὺς τοὺς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Παύλου². Ὅσο γιὰ τὰ εὐρήματα, αὐτὰ εἶναι τάφοι ποῦ φαίνονται νὰ εἶναι πρόσφατοι, ὄχι δηλαδὴ πολὺ παλιοί, καὶ ποῦ βρέθηκαν στὶς ἐργασίαι ποῦ ἔγιναν γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Λυσοσιατρείου στὴν περιοχὴ τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου ποῦ κτίσθηκε στὰ 1902³, καὶ ποῦ συνόρευε πρὸς νότον μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια.

Ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς περιγραφῆς, τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου, δικαιολογημένα ἴσως ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπορία του γιὰ τὸ πόσο μεγάλο φαίνεται ἔτσι νὰ παρουσιάζεται αὐτό, θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε, πρὶν προχωρήσουμε, ὀρισμένα πράγματα. Πρῶτα πρῶτα ὅτι τὰ παλιὰ νεκροταφεῖα, μὴ ἔχοντας ὀρισμένο σχέδιο ἢ ρυμοτομία, ἔπιαναν πολὺ μεγάλους χώρους. Αὐτὸ εἶναι ἐξακριβωμένον ὅτι συνέβαινε μὲ ὅλα τὰ παλιὰ νεκροταφεῖα. Ἕνας λόγος ποῦ συντελοῦσε στὴν ἐξάπλωσίν τους αὐτὴ ἦταν καὶ τὸ ὅτι δὲν γινόταν ἀνακομιδὴ. Ἐξάλλου στὴν περίπτωσιν τοῦ νεκροταφείου γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε, ἕνας πρόσθετος λόγος, ποῦ συνέβαλε στὴν ἐξάπλωσίν του, ἦταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους.

1. Ἡ γνώμη πὼς ἡ Εὐαγγελίστρια κατέλαβε χῶρον ποῦ ἦταν τμῆμα τοῦ παλίου νεκροταφείου, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ φράση ποῦ ὑπάρχει στὴν πρὸς τὸν μητροπολίτη ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος τῆς 15ης Αὐγ. 1895, ποῦ ἀναφέραμε προηγουμένως, καὶ ποῦ μ' αὐτὴν ὑποβάλλεται ἡ παράκληση νὰ δοθεῖ ἡ ἄδεια «περιτειχίσσεως καὶ τοῦ τμήματος τοῦ-ῶν», φράση ποῦ σημαίνει ὅτι ἕνα ἢ δύο τμῆμα τοῦ παλίου νεκροταφείου ἔχει περιτειχισθεῖ. Πράγματι, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸ τμῆμα ποῦ εἶχε ἢ δύο περιτειχισθεῖ ἦταν αὐτὸ ποῦ στὰ 1875 ἀπετέλεσε τὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια».

2. Αὐτὴ ἡ πληροφορία ὑπάρχει καὶ γραμμὴν σὲ μιὰ μελέτῃ τοῦ Ν. Χριστοδουλίου (Ὁ Ἅγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἁγίασμα του, «Μακεδ. Ἡμερολόγιον», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216) καὶ πιθανότατα καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἔχει πάρει «ἐξ ἀκοῆς».

3. Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ νοσοκομεῖο «Ἅγιος Δημήτριος» βορειότερα τῆς «Εὐαγγελίστριας», ποῦ θεμελιώθηκε στὰ 1902 (σχέδιο 1).

Γιὰ τοὺς τάφους αὐτοὺς μιλεῖ ὁ Ν. Χριστοδούλου στὴν ἴδια μελέτῃ.

Τὸ τείχος αὐτὸ ἔκλεινε τὴν πόλιν ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὸ Ἑπταπύργιο μέχρι κάτω στὴ θάλασσα, ὥς τὰ 1873 ποὺ διατάχθηκε ἡ κατεδάφισή του ἀπὸ τὸ Λευκὸ Πύργο μέχρι τὴν Κασσανδρεωτικὴ πύλη (πύλη Καλαμαριάς) στὴν Ἑγνατία¹. Ἐκτοτε ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν Ἑγνατία μέχρι τὸ Ζωναρῶτὸ πύργου² χωρὶς ἄλλη στὸ μεταξύ πύλη, μέχρι τὸ 1875, ποὺ ξανάνοιξαν οἱ Τούρκοι στὴ σημερινὴ Ἀγ. Δημητρίου κοντὰ στὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο αὐτὴν ποὺ ὀνόμασαν οἱ Ἕλληνες «νέα χρυσὴ πύλη»³.

Αὐτὴ ἡ παρουσία τοῦ τείχους ἔκανε, ὥστε, κατ' ἀνάγκην, οἱ ἐκφορὲς τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὴν πόλιν πρὸς τὸ νεκροταφεῖο νὰ γίνονται ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Καλαμαριάς, πράγμα ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς κάτω συνοικίες τῆς πόλης, δημιουργοῦσε ὁμως δυσκολίες γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν ἐπάνω συνοικιῶν. Ἔτσι, πολὺ φυσικὸ ἦταν οἱ συνοικίες τῆς ἐπάνω πόλης νὰ προτιμοῦν γιὰ τόπο ταφῆς τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Παύλου, ποὺμποροῦσαν νὰ τὴν πλησιάσουν συντομότερα κάνοντας τὶς ἐκφορὲς ἢ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα⁴ τοῦ τείχους ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀκροπόλεως πρὸς τὸν Ἅγιο Παῦλο, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Παλαιολογίνας⁵. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἡ πληροφορία τοῦ Ν. Χριστοδοῦλου στὴ μελέτη του «ὁ Ἅγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἅγισμά του» («Μακεδ. Ἡμερολόγιον», 1950, Ν. Σφενδόνη, σελ. 216), ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ψηλότερων συνοικιῶν ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς τοὺς στὸν Ἅγιο Παῦλο, ἂν καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλον, ὅσο μῶρесе νὰ διαπιστώσω, μπορεῖ ὥστόσο νὰ γίνῃ παραδεκτὴ.

Ἀπ' ὅλ' αὐτὰ ὁμως τὰ αἰτιολογικὰ τῆς μεγάλης ἔκτασης τοῦ νεκροταφείου στοιχεῖα εἶναι πιά, νομίζω, φυσικὸ νὰ ἐπιβεβαιώνεται αὐτὸ σὰν ἕνας πολὺ ἐκτεταμένος χώρος, ποὺ ἄρχιζε χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια, ἔφθανε ψηλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Παύλου καὶ παρουσίαζε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: α) Πολὺ πυκνὸ σὲ τάφους στὸ κάτω του μέρος (ἔξω

1. Γ. Θεοχαρίδης, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 13. Λέγει ὅτι στὰ 1873 κατεδαφίστηκε τὸ θαλάσσιο τείχος ἀπὸ τὸν Μιδάτ πασά, καθὼς καὶ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τείχους. Κατὰ τὸν ἴδιο, στὰ 1903 κατεδαφίστηκε τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ τὴν Ἑγνατία (Σιντριβάνι) ὥς τὴν Εὐαγγελίστρια (σήμερα τέρμα Ἀγ. Δημητρίου).

2. Gingirli-Coule τὸν ἔλεγε οἱ Τούρκοι. Λέγεται καὶ Πύργος τοῦ Τριγωνίου. Εἶναι στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

3. Γιὰ τὴ Νέα Χρυσὴ Πύλη μιλῆσαμε καὶ προηγουμένως. Βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τείχος, στὸ σημεῖο ὅπου σήμερα περνᾷ ἡ Ἀγ. Δημητρίου.

4. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Tafali ὅτι εἶναι κοντὰ στὸν Ζωναρῶτὸ Πύργο, καὶ ὅτι προῆλθε ἀπὸ κατακρήμνιση τοῦ τείχους. (Topographie de Thessalonique, Α' τόμος, σ. 99, σὲ ὑποσημείωση.) Δὲν ξέρομε πόσο παλιά ἐγινε τὸ ρῆγμα αὐτό.

5. Βρίσκεται στὸ τείχος ποὺ συνδέει τὸν Ζωναρῶτὸ Πύργο (ἢ Πύργο τοῦ Τριγωνίου) μὲ τὸν περίβολο τῆς Ἀκρόπολης. Κτίσθηκε στὰ 1355 ἀπὸ τὴν Ἄννα τὴν Παλαιολογίνα.

ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἑγνατία μέχρι καὶ πάνω ἀπ' τὴ σημερινὴ Ἀγ. Δημητρίου, ὅπου ἡ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια). β) Λιγότερο πυκνὸ ψηλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Παύλου (ἐδῶ ξανασημειώνεται ὅτι Ἀγιος Παῦλος λεγόταν μιὰ εὐρύτερη ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ἀγιάσματος περιοχῇ). γ) Πολὺ ἀραιὸ στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο.

Ἀσχετα ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ σχηματικὴ χαλαρότητα ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὰ μεσαῖα τμήματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ χώρου, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἦταν ἓνα, ἐφόσον καὶ τὸ ἔγγραφο-ἀπάντηση τῆς Μητρόπολης, ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω, ἀναφέρει ὅτι: «...λαβὼν ὑπ' ὄψιν (ἐννοεῖ τὸ διοικ. συμβούλιο, δηλ. τὸ ἵνταρὲ μετζλησί¹) ὅτι καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον ἑλληνικὸν ὁρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος² εἶναι ὁρθόδοξα ἑλληνικά μέχρι τοῦ ρεύματος... κ.λ.». Νομίζω ὅτι ἡ φράση «μέχρι τοῦ ἀγιάσματος καὶ τοῦ ρεύματος» δὲν μᾶς ἐπιτρέπει πιά ἀμφιβολία γιὰ τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά ὅρια τοῦ χώρου.

Μὲ ὅλ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» ἄρχιζε χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια, ἔφθανε μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Παύλου—παρουσιάζοντας στὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ χώρου ἀραιὴ σύνθεση—καὶ ὀριζόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, ἀνατολικά δὲ ἀπὸ τὸ ρέμα ποὺ περνοῦσε, μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια, ἀνατολικά τῆς Εὐαγγελίστριας. (Σήμερα τὸ βλέπομε νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Ἀγιο Παῦλο καὶ νὰ σταματᾷ ἐπιχωματωμένο στὸ συνοικισμό Εὐαγγελίστριας).

Παρ' ὅλη αὐτὴ τὴ μεγάλη του ἔκταση, τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο αὐτὸ ἐξαφανίσθηκε δίχως ν' ἀφήσει κανένα ἴχνος. Ὁ χῶρος του, ἂν καὶ δὲν οἰκοδομήθηκε μὲ τὸ ξάπλωμα τῆς πόλης ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, ἔπαθε ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἵ ὅνα ἀρκετὲς μεταβολές. Τὸ τμῆμα τοῦ ἀπ' τὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀποτελέσθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια ἀνακαινίστηκε τελείως καὶ περιφράχθηκε μὲ μανδρότοιχο καὶ κιγκλίδωμα. Τὸ νοτιοανατολικὸ ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ βουλγαρικοῦ³ νεκροταφείου

1. Στὰ τουρκικὰ τὸ «ἵνταρὲ μετζησί» τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου προφέρεται «ἵνταρὲ μετζλησί». Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα ὀνομαζόταν τὸ Νομαρχιακὸ συμβούλιο.

2. Ὑπενθυμίζεται ἐδῶ ὅτι τὸ ἀγίασμα τοῦ Ἀγ. Παύλου βρίσκεται ψηλὰ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, στὸ Σέιχ-σοῦ.

3. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1887, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, γραμμένη στὰ 1887. Ὁ P. Perdrizet, ὁ.π., σ. 541-48, τὸ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν

στο τέλος του 19ου αιώνα, που και αυτό διαλύθηκε στα 1912 και αποτέλεσε πρόσθετο τμήμα της Ευαγγελίστριας. Το έντελως νότιο τμήμα του κατασκάφηκε, όταν οι Τούρκοι διέλυσαν το ανατολικό τείχος μεταξύ Έγνατίας και σημερινής Αγίου Δημητρίου στα 1903¹ και διανοίχθηκε η δδός Χαμιντιέ, σημερινή Βασ. Σοφίας, που το τμήμα της από την Έγνατία έως την Αγίου Δημητρίου (τότε Μιδάτ-πασά) πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελούσε την «δδὸ ἡ ὁποία ἐχαράχθη χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης εἰς τὴν Καλαμαριάν». Καί τέλος, τὸ ψηλότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια τμήμα του καταστράφηκε με τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου καὶ τοῦ Λυσοιατρείου στὰ 1902-3. Τὸ ἀκόμη βορειότερο τμήμα του ἐξαφανίστηκε με τὶς ἐργασίες πού ἐγιναν ἀπὸ τὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα γιὰ τὴν περίφραξη τῆς περιοχῆς τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγίου Παύλου στὰ 1900.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς πού ἐγιναν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐξαφάνισαν κάθε ἴχνος τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου· Ὅσο καὶ νὰ ψάξει κανεὶς στὸ χῶρο τῆς Εὐαγγελίστριας πού τὸ ἀντικατέστησε δὲν θὰ μπορέσει νὰ βρεῖ οὔτε ἔνα, ἔστω κατεστραμμένο, στοιχεῖο, πού νὰ μπορεῖ μὲ σιγουριά ν' ἀποδοθεῖ σ' αὐτό. Ὑπάρχουν βέβαια στὴν Εὐαγγελίστρια ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς μὲ χρονολογίες παλιότερες ἀπὸ τῆς ἰδρυσῆς της, ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ προηγούμενο νεκροταφεῖο. Τὰ χαρακτηριστικά τους, ἡ ὅλη τους κατασκευὴ, ὅλα τους ἐν γένει τὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι κατασκευάσθηκαν γιὰ τὴν Εὐαγγελίστρια.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὰ μαρμάρινα ἢ πέτρινα στοιχεῖα τῶν τάφων τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου χρησιμοποιοῦνταν ἢ σὲ ἄλλα κτίσματα ἢ, καὶ στοὺς τάφους τοῦ νέου, ἀτόφια ἢ μεταποιημένα, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὶς ἐπιγραφές. Αὐτὲς φαίνεται νὰ εἶναι χαραγμένες γιὰ τὴν Εὐαγγελίστρια². Αὐτὴ ἡ τέλεια ἔλλειψη ἀπὸ ἴχνη μνημείων δυσκολεύει στὸ νὰ πληροφορηθοῦμε καὶ τὴ μορφή πού εἶχαν αὐτά. Τὸ μόνο στοιχεῖο πού μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἐνδείξεις στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι οἱ παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους

ἀρχείων τοῦ Δήμου μὲ ἀρ. 59, τὸ ἔχει σχεδιασμένο νὰ συνορεύει μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια στὰ ἀνατολικά της, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ μεταγενέστερος χάρτης τοῦ Perdritz, τοῦ 1905 (σχέδια 1 καὶ 2).

1. Στὰ 1903 κατεδαφίσθηκε τὸ μεταξὺ Πύλης Καλαμαριᾶς (Έγνατία) καὶ Μιδάτ-πασά (σημ. Ἀγ. Δημητρίου) ἀνατολικὸ τείχος ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ του τμήματα πού βλέπομε νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη σήμερα. Γ. Θεοχαρίδου, Τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 13. (Γιὰ τὶς σταδιακὲς κατεδαφίσεις τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν γραφεῖ διάφορες γνῶμες).

2. Οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῆς Εὐαγγελίστριας μὲ χρονολογίες παλιότερες ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της εἶναι θέμα πού ἐξετάζεται στὴ μελέτῃ μὲ τὸν τίτλο «Εὐαγγελίστρια», πού θὰ ἀκολουθήσει τὴν παρούσα.

τοῦ νεκροταφείου τῆς Εὐαγγελίστριας, ποὺ ἀνήκουν χρονικὰ στὴν ἀμέσως κοντινὴ μὲ τὸ παλιὸ νεκροταφεῖο ἐποχὴ. Πράγματι, ὅπως ἐκτενέστερα περιγράφονται στὴ μελέτη «Εὐαγγελίστρια» ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὴν παρούσα, οἱ παλαιότεροι τάφοι τῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰν ἀρχαϊκότητα, ἔχουν ἓνα ἰδιαίτερο «στύλ». Ὅρισμένοι μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς φέρουν χαραγμένο τὸ σύμβολο Φ ποὺ ξέρομε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς τάφους ὅτι εἶναι ἡ συντομογραφία τῆς λέξης τάφος¹. Ἄν σκεφθοῦμε τὸ πολὺ μικρὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν κατάργηση τοῦ παλίου καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων τάφων τοῦ καινούριου νεκροταφείου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνομε πὼς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρχαν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν τάφων καὶ τῶν δύο νεκροταφείων στὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς Εὐαγγελίστριας. Μ' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀρχαιότερους τάφους τῆς Εὐαγγελίστριας θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἔμοιαζαν ὁρισμένοι τάφοι τοῦ νεκροταφείου τοῦ παλίου.

Ἡ ἔλλειψη ὥστόσο ὄχι μόνον μνημείων ἀλλὰ καὶ ὁποιασδήποτε περιγραφῆς σὲ κείμενα, μᾶς στερεῖ ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ φαντασθοῦμε πὼς ἦταν ἡ ὄψη του, ἡ διευθέτησή καὶ ὁ στολισμός του. Εἰκασίες μόνον μποροῦν νὰ γίνουν πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Γιὰ τὴ ρυμοτομία του εἴπαμε πιὸ πάνω ὅτι πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς δὲν ὑπῆρχε κανονικὴ χάραξη, ἀλλὰ πὼς ἔμοιαζε σ' αὐτὸ μὲ ἄλλα σύγχρονα νεκροταφεῖα. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπαρξῆς νεροῦ, ἀπαραίτητου στοιχείου στὰ νεκροταφεῖα, ἔβρισκε τὴ λύση τῆς μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρεύματος—ποὺ περνοῦσε δίπλα στὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια—καὶ πιθανότατα μὲ κρήνη ἢ κρήνες². Ἡ παρουσία τοῦ ἴδιου ρεύματος καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐκπλήρωναν τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ νεκροταφείου. Ἄν θυμηθοῦμε τὰ «Λάζου Πλατάνια» ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς σημερινῆς Εὐαγγελίστριας, καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς τοῦ 18ου αἰ. Pisani, ὅτι φύτευαν οἱ Τοῦρκοι στὰ νεκροταφεῖα τους, θὰ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τέτοιου εἶδους ἀπλὸς καλλωπισμὸς θὰ ὑπῆρχε στὸ παλιὸ νεκροταφεῖο αὐτό.

Νὰ ὁμῶς ποὺ ἡ ἐπιθυμία ν' ἀνακαλύψομε ποιοὺ καὶ ποὺ βρισκόταν τὸ προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας νεκροταφεῖο μᾶς ὁδηγεῖ στὰ ἴχνη καὶ δεύτερου νεκροταφείου τῆς πόλης μας, τῆς ἴδιας μὲ τὸ πρῶτο ἐποχῆς.

1. Εὐθ. Τσιγαρίδα-Κάτιας Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, δ.π., σ. 28.

2. Εἶναι δύσκολο, ἴσως καὶ ἀκατόρθωτο, νὰ μάθομε τώρα πιά, ἂν μὲ τὴν κατασκευὴ ὁδραγωγείου καὶ μεγάλης δεξαμενῆς ποὺ ἔγιναν στὴν Εὐαγγελίστρια, ἀργότερα, μὲ δωρεὰ ποὺ ἔκαναν στὰ 1881 οἱ Ἀθ. Ἰωαννίδης καὶ Δ. Κατούνης, ὁδηγήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ νερὸ στὸ χῶρο αὐτό, ἢ προϋπῆρχε. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι προϋπῆρχε νερὸ ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἔρχοταν στὴν πόλη ἀπὸ τὸν Χορτιάτη.

Σε ἐπιστολή¹ τῆς Φ.Α. πρὸς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, γραμμένη στὶς 11 Ἰουνίου 1918, λέγονται τὰ ἑξῆς:

«Κατὰ τὸ ἔτος 1875 τὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἦσαν ἐγκαταλελειμμένα, ἀπεριτελίστα καὶ προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος. Τότε ἀκριβῶς ἀντελήφθη ὁ ἀείμνηστος τότε μὲν μητροπολίτης κατόπιν δὲ Πατριάρχης Κων/πόλεως Ἰωακεῖμ ὁ Γ' ὅτι ἡ ἀρτισύστατος Ἀδελφότης εἶχεν ὅλα τὰ ἠθικὰ μέσα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Κοινωνίας διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τῆς περὶτελείσεως καὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν δύο νεκροταφείων καὶ πρὸς ὄφελος αὐτῆς καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἀγαθοεργοῦ αὐτῆς σκοποῦ νὰ διατίθενται αἱ πρόσοδοι αὐτῶν καὶ οὕτω διὰ μᾶς πράξεως ἐξυπηρετοῦντο συμμέτρως δύο σκοποὶ κοινωφελεῖς· ὁ τῆς ἀποκτήσεως Νεκροταφείων ἀνταξίων τῆς Κοινότητος καὶ ...κ.τ.λ...».

Βλέπομε λοιπὸν νὰ γίνεται ἐδῶ λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ ἓνα, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν», ποὺ εἶδαμε προηγουμένως. Γίνεται λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα, ποὺ στὰ 1875 ἦσαν «ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἀπεριτελίστα προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος». Εὐνόητο εἶναι ὅτι «δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων» δὲν θὰ εἶχαν λόγο νὰ γίνονται ἂν τὰ νεκροταφεῖα βρίσκονταν σὲ ἀχρηστία ἀπὸ πολὺ παλιά. Πρόκειται γιὰ νεκροταφεῖα ποὺ βρίσκονταν «ἐν χρήσει» στὰ 1875. Καὶ ἀφοῦ ὡς πρὸς τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» βεβαιωθήκαμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατολικό, γιατί νὰ μὴ ἀκολουθήσομε τὴ λογικὴ σκέψη ὅτι τὸ δεύτερο ἦταν δυτικὸ, μὰ ποὺ ἔτσι γινόταν στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια, ὑπῆρχε δηλ. ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ νεκροταφεῖο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση καὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν περιοχῶν τῆς;

Ὁ Π. Παπαγεωργίου σ' ἓνα λόγο² του, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς³, ἀφοῦ πρῶτα λέει ὅτι ὁ χώρος τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ χρησίμευε ἀπὸ τὰ χρόνια κιόλας τῆς εἰδωλοατρείας ὡς χώρος ταφῆς, καὶ ἀφοῦ ἀπαριθμεῖ παραδείγματα ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοὺς μακεδονικοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ πρώτους χρηστικικοὺς αἰῶνες, καταλήγει: «...μακρὸς δ' εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἐπιγραφῶν ἐκ τῶν

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, φάκελος Φιλ. Ἀδελφότητος, ἐπιστολὴ μὲ ἀρ. πρωτ. τῆς Φ.Α. 309 καὶ κάτω μὲ ἀρ. 941.

2. Ὁ λόγος αὐτὸς τυπώθηκε μὲ τὸν τίτλο: «Λόγος ρηθείς ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης». Ἐν Ἀθήναις, τύποις Προόδου. 1900.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ μέχρι σήμερα σὲ λειτουργία δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴν ὁδὸ Λαγκαδᾶ, δίπλα στὰ συμμαχικὰ νεκροταφεῖα τοῦ Ζεῖτενλίκ.

αἰώνων ΙΖ', ΙΖ', καὶ ΙΗ', καὶ ἐνθάδε πᾶν ἴχνος νεκρῶν σχεδὸν ἀφανίζεται κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ἀρχόμενον»¹. Οὐτε λίγο οὔτε πολὺ παραδέχεται ὅτι μέχρι τὸ 19ο αἰ. γίνονταν κάποια ταφικὴ χρῆσις στὸ χῶρο ἐκεῖνο. Στὴ συνέχεια ἐπικαλεῖται τὴ μνήμη καὶ τῶν γεροντοτέρων καὶ τῶν συνομηλικῶν καὶ τῶν νεοτέρων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι ὁ τόπος σιγὰ σιγὰ γέμισε ἀγκάθια καὶ ἔγινε ἐρημότοπος. Καὶ τελειώνοντας λέει: «Τὴν ἡμερότητα καὶ τὴν χάριν ἀπέδωσε φιλοτιμία καὶ εἰς τὰ δύο κοιμητήρια ὁ ζήλος τῶν ἐταίρων τῆς Φιλοπλάτου Ἀδελφότητος, ἡ δραστηριότης τῶν ἐκαστοτε ἐπιτετραμμένων τὰ πράγματα τῶν κοιμητηρίων καὶ ἡ προθυμία τῶν φιλοκάλων πολιτῶν». Ἀλλὰ, γεννιέται τὸ ἐρώτημα, τί νόημα θὰ εἶχε τὸ νὰ ἐπικαλεῖται ὁ Παπαγεωργίου τὴ μνήμη τῶν γεροντοτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν νεοτέρων γιὰ τὴν ἀλλαγὴ πού ἔγινε στὸ χῶρο τοῦ 19ου αἰώνα, ἂν ἡ ἀλλαγὴ αὐτή, ἡ ἐγκατάλειψη δηλ. αὐτοῦ τοῦ χώρου πού χρησίμευε ὡς χῶρος ταφῆς, δὲν εἶχε συντελεσθεῖ στὰ χρόνια αὐτῶν τῶν ὁποίων τὴ μνήμη ἐπικαλεῖται; Ὡστε λοιπὸν ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε στὰ χρόνια τους, ὥστε νὰ τὴ θυμῶνται, ἄρα ὁ χῶρος εἶχε διατηρηθεῖ μέσα στὸ 19ο αἰ. τὴν ιδιότητά του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἄλλες ἐνδείξεις ἀπ' αὐτὲς τοῦ Παπαγεωργίου δὲν ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως προηγούμενο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς νεκροταφεῖο, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ ἀξιόπιστο ὅμως τοῦ Παπαγεωργίου ὡς ἐπιστήμονα μᾶς ἐνισχύει τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὸ 19ο αἰώνα ὑπῆρχε ἀκόμη σὲ χρῆσις—ἔστω καὶ σὲ κακὴ κατάστασις—ἓνα δυτικὸ νεκροταφεῖο ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀνατολικό—ὅπως γίνονταν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων στὴ Θεσσαλονίκη. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκτασις καὶ τὰ ὄριά του, δυστυχῶς, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι εἶχαμε σχετικὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ παλιὸ νεκροταφεῖο, δὲν ἔχομε ἐδῶ στοιχεῖα πού νὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Παπαγεωργίου βεβαιώνει, στὸ λόγο του τῶν ἐγκαινίων, ὅτι στὴ συλλογὴ του ἔχει πολλὰς ἐπιγραφὰς πού προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ (δηλ. τοῦ νεκροταφεῖου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς), μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ σημερινοῦ δυτικοῦ νεκροταφεῖου τῆς πόλης εἶναι τμῆμα τοῦ παλίου (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀμέσως προηγούμενου) νεκροταφεῖου. Καὶ λέω τμῆμα, γιατί ὅπωςδήποτε τὸ παλιὸ ἦταν πολὺ πρὸ ἐκτεταμένο, γιὰ τοὺς λόγους πού ἀναφέραμε σχετικὰ μὲ τὴν ἔκτασις τοῦ ἀνατολικοῦ.

Ἄσχετα λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἂν μποροῦμε, ἢ ὄχι, νὰ προσδιορίσωμε ἀκριβῶς τὴ θέσις καὶ τὴν ἔκτασίν του, μποροῦμε στηριζόμενοι τόσο στὰ λεγό-

1. Ἀπὸ τίς ἐπιτύμβιες χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς πού βρέθηκαν στὸ χῶρο αὐτό, πρὶν γίνῃ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τρεῖς μόνον ὑπάρχουν στὸ βιβλίον τῶν Τσιγαρίδα — Λοβερδου, δ.π., οἱ ὑπ' ἀρ. 8, 13 καὶ 38, μὲ χρονολογία τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων.

μενα του Παπαγεωργίου («Λόγος ρηθείς ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις.... κ.λ.»), ὅσο καὶ στὰ λεγόμενα τῆς ἐπιστολῆς τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος («...κατὰ τὸ 1875 τὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς ἡμετέρας Κοινότητος.... κ.λ.»), νὰ παραδεχθούμε τὴν ὑπαρξὴ του καὶ νὰ καταλήξουμε στὸ δικαιολογημένο συμπέρασμα, ὅτι κατὰ τὸ 19ο αἰώνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ νεκροταφείου Εὐαγγελίστρια ἀνατολικά, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς δυτικά, λειτουργοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη δύο, ἀμέσως προηγούμενα αὐτῶν, νεκροταφεῖα τῆς ἑλλ. ὀρθόδοξης κοινότητος, στὶς ἴδιες περίπου θέσεις: Τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ στὴ θέση ποῦ ἀρκετὰ λεπτομερειακὰ περιγράφηκε, καὶ τὸ ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, στὴ θέση ποῦ κατέχει σήμερα τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν στὴ θέση, τὴν ἔκταση καὶ τὴν ὄψη ποῦ παρουσίαζαν, περιγράφηκαν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ κατὰ προσέγγισιν¹. Ὅσο γιὰ τὸ καθεστῶς, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν ἡ διοίκηση καὶ ἡ λειτουργία τους, ξέρομε ἀπὸ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ νομικὰ κείμενα ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῶν ὀρθόδοξων ἑλληνικῶν νεκροταφείων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἀνήκε στὶς ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς κοινότητες: «...ἡ δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν νεκροταφείων τῶν Ὀρθόδοξων ἀνήκει κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, εἴτα δὲ εἰς τὰς Κοινότητας, θεωρουμένης τῆς ἐπὶ τῶν νεκροταφείων δικαιοδοσίας κατ' ἐξοχὴν κοινοτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διὸ καὶ τὰ pronόμια τὰ ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ παραχωρηθέντα ἀνεγνώριζον τὴν δικαιοδοσίαν ταύτην»². Τὸ καθεστῶς αὐτὸ ἴσχυσε μέχρι τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ λήξη του ἐσήμανε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, καὶ τὸ τέλος τῶν παλαιῶν νεκροταφείων αὐτῶν.

Μέχρι τότε ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης, ἔθαβε τὰ μέλη της στὰ νεκροταφεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς, καὶ μὲ μόνη πολιτειακὴ διατύπωση τὴ δήλωση πρὸς τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τοῦ θανάτου τοῦ ἀποθανόντος μέλους της. (Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀπὸ τὰ μέσα καὶ πέρα τοῦ 19ου αἰ. ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις μὲ νόμους εἰδικούς γιὰ τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὶς ταφὲς γενικῶς ὄρισε ἀρκετὲς διατυπώσεις γύρω σ' αὐτὰ καὶ ἀνέλαβε τὸν πρῶτο ρόλο στὴν τήρησις τῆς ἐφαρμογῆς τους)³. Ὡστόσο, ἂν τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κα-

1. Σχετικὰ μὲ τὴν ὄψη καὶ τὴ μορφή ποῦ παρουσίαζε τὸ δυτικὸ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσμε ὅτι ἦταν «πενιχρότερη» ἀπ' αὐτὴν τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ εὐπορότερες συνοικίαι τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκονταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλεως, τὸ 19ο αἰώνα.

2. Δ η μ. Σταύρου, Συμβολὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν νομικῶν σχεσεων ἐπὶ τῶν κοιμητηρίων, Ἀθήνα 1935, σ. 26.

3. Δ η μ. Νικολαΐδου, Ὀθωμανικοὶ κώδικες, Κωνσταντινούπολις 1891, τ. Δ', σ. 4.393-94.

θεστῶς ποὺ διείπε τὴ λειτουργία τῶν νεκροταφείων αὐτῶν, τὰ μαθαίνομε ἀπὸ διάφορες πηγές, λ.χ ἐκκλησιαστικά ἢ κοινοτικά ἔγγραφα, ἢ νομικά ἀκόμη, τὴν ὑπαρξή τους καὶ τὴν κατὰ προσέγγιση ἐντόπισή τους τὴ χρωστοῦμε στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Φιλοπώχου Ἀδελφότητος, ποὺ μᾶς παρέχουν τὶς παραπάνω ἐγκυρες πληροφορίες¹. Χάρη στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ διασώθηκε ἐγκυρη ἡ πληροφορία γιὰ τὰ τελευταῖα «ἀρχαιοπρεπῆ», θὰ ἔλεγα, τὰ τελευταῖα «παλαιοῦ τύπου» νεκροταφεία τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ λέω τὰ τελευταῖα, γιατί στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα συμβαίνει μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ. Ἰδρύεται ἓνα νεκροταφεῖο ποὺ ἡ δημιουργία του ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη ἱδρύσης νεκροταφείου σύμφωνα πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, καὶ στὴν ἀνάγκη τῆς ταχύτερης δυνατῆς ἱδρύσης συγχρονισμένου ἑλληνικοῦ ὀρθόδοξου νεκροταφείου χάριν ἐθνικῆς σκοπιμότητος.

Τὰ πρῶτα «τακτικά» ἑλληνικά νεκροταφεία τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 19ο αἰ.

Βρισκόμαστε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει στὴν τουρκικὴ κατοχή, ζοῦν καὶ κινεῖνται ἔθνικα μειονότητες τῶν Βαλκάνιων λαῶν, ποὺ προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν ὅσο μποροῦν τὴ θέση τους μέσα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ποὺ βαθματῶ φθίνει.

Οἱ Βούλγαροι προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὴ δημιουργία νεκροταφείου στὸν ἔξω τῶν τειχῶν ἀνατολικὸ χῶρο, πράγμα ποὺ κάνει τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακεῖμ νὰ συλλάβει τὴν ἰδέα ν' ἀναθέσει ἡ ἑλλ. κοινότης στὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα τὴ δημιουργία νέου νεκροταφείου της, στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση. Πράγματι μὲ σύμβαση², ποὺ ἔγινε στίς 24 Ἀπριλίου 1875, ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Θεσσαλονίκης παρεχώρησε στὴ Φ.Α. γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἓνα μεγάλο χῶρο τῆς ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, «συμπεριλαμβανομένης τῆς περιοχῆς τῶν λατομείων, τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγ. Παύλου καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ λόφου, ἦτοι τοῦ χώρου ἐκείνου ὅπου ἐπὶ αἰῶνας ἐθάπτοντο οἱ τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων νεκροί.

Ὡς πρῶτον μέλημα τῆς Ἀδελφότητος ὑπῆρξεν ἡ περίφραξις τοῦ ἀπαραιτήτου χώρου διὰ τὴν ἐγκατάστασιν νεκροταφείου. Δυστυχῶς, αἱ Τουρ-

1. Τὰ λίγα καὶ ἀνεπιβεβαίωτα ἀπὸ ἄλλους, πρὶν ἀναφέρει ὁ Ν. Χριστοδούλου, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μόνον οἱ σὺν βάσιμα στοιχεῖα.

2. Ἡ σύμβασις μεταξὺ Ἑλλ. Ὀρθόδοξης Κοινότητος καὶ «Φιλ. Ἀδελφότητος Ἀνδρῶν» ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακεῖμ καὶ καταχωρήθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μὲ τὸν ἀρ. 653. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὅσο καὶ ἂν ἐρευνῆσα τοὺς σχετικούς φακέλους. Ἦσως δὲν συμπληρωθεῖ ἡ ταξινόμησις τῶν ἀρχείων τῆς Μητροπόλεως τὸ ἔγγραφο νὰ βρεθεῖ.

κικαὶ ἄρχαι δὲν ἐπέτρεπον τοιοῦτον περιτείχισμα, μετὰ μεγάλης δὲ δυσκολίας κατορθώθη τότε ἡ περίφραξις μέρους μόνον τῆς ὅλης περιοχῆς, ὅπου ἰδρύθη τὸ νεκροταφεῖον τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ ἀνηγέρθη ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος ὁ ὁμώνυμος ναός.

Ἀπὸ τὴν λοιπὴν περιοχὴν δὲ τὴν ὁποῖαν διεξεδίκει ἡ Φ.Α. ὡς ἐκδοχὲς τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἑλλ. Κοινότητος, μέρος ἐξεχωρήθη ὑπὸ τῶν τότε Ἀρχῶν εἰς τὸ ὄρφανοτροφεῖο Ἴσλα-Χανὲ μέρος δὲ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Ἀρμενικοῦ ὄρφανοτροφείου καὶ νεκροταφείου Διαμαρτυρομένων.

Τὸ μεγαλύτερο ὅμως πλῆγμα ἐδέχθη ἡ Φ.Α. καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θ. ὅτε βραδύτερον δι' ἀποφάσεως τοῦ Νομαρχιακοῦ συμβουλίου, ὅλως αὐθαίρετως παρεχωρήθη ἡ παρὰ τὰ λατομεῖα θέσις «Πλατάνια» διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Βουλγαρικοῦ νεκροταφείου¹.

Ὡστε λοιπὸν ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ προλάβει ν' ἀποκτήσει ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης νεκροταφεῖο σύγχρονο καὶ στὴν καλύτερη δυνατὴ θέσῃ πρὶν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, ἐπέσπευσε τὴ δημιουργίαν τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια». Ὅσο γιὰ τὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι σύγχρονο—καὶ αὕτῃ εἶναι ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ ποὺ σημειώσαμε παραπάνω—αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, ἀκολουθώντας στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τίς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔφερε στὴ Γαλλία ἡ ἐπαναστατικὴ τῆς κυβέρνηση², θέσπισε νόμο³ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ νεκροταφεῖα ὅλης τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας—περιλαμβάνοντας καὶ τὰ χριστιανικά—μὲ τὰ ἄρθρα τοῦ ὁποῖου ἀπαγορευόταν στὸ ἐξῆς ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν σὲ περιβόλους ἐκκλησιῶν, ἢ μέσα στὶς ἴδιες τίς ἐκκλησίες, καθὼς καὶ σὲ νεκροταφεῖα ποὺ βρίσκονταν μέσα σὲ συνοικίες, καὶ ὑποχρεώνονταν οἱ κοινότητες νὰ ἰδρύνουν νεκροταφεῖα «τακτικά», σὲ μέρη ποὺ διαλέγονταν μετὰ ἀπὸ πολλὰς διατυπώσεις ἐκ μέρους τῆς ὑγειονομικῆς ἀρχῆς, καὶ στὰ ὁποῖα καὶ μόνον ἐπιτρεπόταν ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν. Βλέπομε, λοιπόν, ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν παύει ν' ἀποτελεῖ ἀπλὸ κοινωνικοθηρησκευτικὸ καθήκον καὶ ὀδηγεῖται κάτω ἀπὸ πολιτικὰς διατυπώσεις.

Ἔτσι, λοιπόν, κάτω ἀπ' αὐτὰς τίς συνθήκες, ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότης, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὴ νέα εὐρωπαϊ-

1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ πραγματεία τοῦ Ν. Χριστοδούλου «Περὶ τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγ. Παύλου, στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον» τοῦ Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216. Γιὰ τὴ θέσιν «Πλατάνια» ἔχομε μιλήσει προηγουμένως.

2. Δ η μ. Σταύρου, ὁ.π., σ. 64: «...πρώτῃ ἡ Γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις διὰ διατάγματος καθώρισε τὸν τρόπον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν νεκροταφείων, τοὺς δρους τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τοὺς τόπους ὅπου καὶ μόνον ἀποκλειστικῶς ἐπετρέπετο αὕτη ἐκ λόγων κοινωνικῆς καὶ ὑγιεινῆς προνοίας».

3. Δ η μ. Νικολαΐδου, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 4.394.

ζουσα ὀθωμανικὴ νομοθεσία περὶ νεκροταφείων, δημιουργήθηκε τὸ ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια», πρῶτο χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ ἐκσυγχρονισμένα ὀρθόδοξα νεκροταφεῖα τῆς πόλης μας. Πρὶν τελειώσει ὁ 19ος αἰώνας ἄλλο ἓνα ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο νεκροταφεῖο ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ δυτικὸ τῆς χῶρο αὐτῇ τῇ φορά: τὸ ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ἰδρυμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴ Φιλόπρωχο Ἀδελφότητα σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 26-4-1875, γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν πληθυσμὸ τῶν δυτικῶν συνοικιῶν τῆς πόλης.

Ἔτσι βλέπομε νὰ ὑπάρχουν διαδοχικὰ κατὰ τὸ 19ο αἰώνα τέσσερα ὀρθόδοξα ἑλληνικά νεκροταφεῖα στὴ Θεσσαλονίκη: δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—παλαιά, καὶ δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—νέα, ποὺ ἰδρύθηκαν σὲ ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν, καὶ στοὺς ἴδιους σχεδὸν μὲ αὐτὰ χώρους. Καὶ γιὰ μὲν τὰ δύο παλαιὰ πιστοποιήθηκε ἡ ὑπαρξὴ τους μὲ ἀπόλυτα ἔγκυρο, νομίζω, τρόπο, σκιαγραφήθηκε κατὰ τὸ δυνατόν ἡ θέσις καὶ ἡ ἔκτασίς τους, καὶ ἔγιναν μερικὲς εἰκασίες γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τους.

Ὅσο γιὰ τὰ δύο νέα, μὲ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀξίζει ν' ἀσχοληθεῖ κανεὶς διὰ μακρῶν ἰδιαιτέρως¹. Ἀποτελοῦν ἀρχεῖα πραγματικὰ ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ τόσο λίγα γι' αὐτὸν στοιχεῖα ἔχομε. Μᾶς δίνουν—πρὸ παντὸς τῆς Εὐαγγελίστριας—πληροφορίες γιὰ τὶς οἰκογένειες, καὶ τὸν πληθυσμὸ γενικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς προσωπικότητές της, γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς χρηματικὲς ἀξίες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ τὴν αἰσθητικὴν γενικὰ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα στὴν πόλιν μας. Εἶναι λοιπὸν σημαντικὴ ἡ ἀξία τους ὅσο καὶ ἂν ἡ παρουσία τους αὐτὴ καθαυτὴ δὲν προξενεῖ εὐάρεστα συναισθήματα. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ τὰ περιεργασθεῖ κανεὶς προσεκτικὰ καὶ ν' ἀκούσει τὴ διπλὴ τους γλῶσσα: αὐτὴ τῶν βιβλίων τους—ὅσα ἔχουν σωθεῖ—καὶ αὐτὴ ποὺ μᾶς μιλοῦν τὰ ἴδια τους τὰ μνημεῖα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο καὶ γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς χωριστῆς, σὲ συνέχεια μετὰ τὴν παρούσα, μελέτης.

Τάφοι σὲ ἐκκλησίες. Τὰ «ἐν ταῖς συνοικίαις» νεκροταφεῖα

Ἡ ἔρευνά μας ὁμως στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τοῦ 19ου αἰώνα, τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυσι τῆς Εὐαγγελίστριας, δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἐντόπιση καὶ σκιαγράφηση τῶν δύο παλαιότερῶν της, καθὼς καὶ μὲ τὰ ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια καὶ Ἀγία Παρασκευὴ ἐξιστορήθηκαν ἐδῶ.

1. Ὅπως λέχθηκε καὶ προηγουμένως τὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια» τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ τὸ θέμα χωριστῆς μελέτης ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὴν παρούσα.

Πάνω στο θέμα νεκροταφεία πρέπει ν' αναφερθεί ἐδῶ ἡ ιδιορρυθμία πού, ἀπέναντι στοῦ δικό μας αἰῶνα, παρουσίαζε ὁ 19ος, καθὼς καὶ οἱ προηγούμενοί του αἰῶνες. Πρόκειται δηλ. γιὰ τὶς ταφές ἐκτὸς νεκροταφείων, πού συνηθίζονταν στοὺς προηγούμενους αἰῶνες καὶ πού γίνονταν εἴτε σὲ αὐλές ἐκκλησιῶν, εἴτε στοῦ ἐσωτερικοῦ τους, εἴτε καὶ σὲ αὐλές σπιτιῶν ἀκόμη¹. Συνήθεια πολὺ παλιά, ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη ἀπὸ τὰ εὐρήματα, πού ὥστόσο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει μόνον ὅσον ἀφορᾷ στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας καὶ εἰδικὰ στοῦ 19ο αἰῶνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται ἡ μελέτη αὐτή. "Οτι ἡ συνήθεια διατηρήθηκε μέχρι τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. στίς ἐλληνικὲς κοινότητες εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο καὶ θὰ δοῦμε παρακάτω πῶς. "Οτι διατηρήθηκε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε ἐπίσης παραδείγματα.

"Ας δοῦμε ὅμως πρῶτα πρῶτα πῶς ξέρομε ὅτι ἡ συνήθεια τῶν ταφῶν ἐκτὸς νεκροταφείων ἐξακολουθοῦσε νὰ τηρεῖται καὶ στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα. Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξευρωπαϊσθεῖ θέσπισε νόμο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἱδρύνονταν νεκροταφεῖα νέου τύπου σὲ τόπους ἐγκεκριμένους ἀπὸ τὶς ὑγειονομικὲς ἀρχές, στὰ ὁποῖα καὶ μόνον ἐπιτρεπόταν εἰς τὸ ἐξῆς ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν, πλὴν ὀρισμένων περιπτώσεων πού ἐπιτρεπόταν ν' ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Τὸν ὀθωμανικὸ αὐτὸ νόμο ἔσπευσε ν' ἀνακοινώσει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως σ' ὅλες τὶς ὀρθόδοξες ἐλληνικὲς μητροπόλεις, μὲ ὀρισμένες πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς ἐγκυκλίου², χάρις στίς ὁποῖες πληροφοροῦμαστε πολὺ καλὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συνήθεια τῆς ταφῆς ἐκτὸς νεκροταφείων καὶ τὴ διατήρησή της μέσα στοῦ 19ο αἰῶνα.

Μαθαίνομε πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ μᾶλλον βεβαιωνόμαστε, ὅτι στοὺς τάφους ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων τῶν ἔξω τῆς πόλεως, δηλ. στοὺς τάφους μέσα σὲ αὐλές ἐκκλησιῶν, σὲ αὐλές σπιτιῶν, στοῦ ἴδιου τὸ ἐσωτερικοῦ τῶν ἐκκλησιῶν ἀκόμη, θάβονταν ὄχι μόνον ἱερωμένοι ἀλλὰ καὶ λαϊκοί, καὶ μάλιστα ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ ἀγοράζονταν, ἀποτελοῦσαν οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία καὶμποροῦσαν νὰ μεταπωληθοῦν, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στίς μέρες μας μὲ τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους τῶν τωρινῶν νεκροταφείων, καὶ ὅπως γινόταν καὶ στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους³. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, παρόλο

1. Παράδειγμα ταφῆς σὲ αὐλές σπιτιῶν εἶναι ἡ μικρὴ ὁμάδα τάφων στὴν αὐλὴ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μ. Μπότσαρη, πού ὑπῆρχε μέχρι περίπου τὸ 1950. Αὐτὸ μὲ τὸ βεβαίωσε ὁ κ. Μάρκος Δαλῆσης, προϊστάμενος τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια».

2. Ἰωάννου Σταυρίδου, Συλλογὴ πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἐγκυκλιῶν... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900.

3. Τὴ σχετικὴ πληροφορήσιμη τὴν ὀφείλομε στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. Μιὰ ἀπ' αὐτὴς. ἡ ἐπιγραφή τοῦ 507 πού βρέθηκε στὰ 1969 στοῦ δυτικὸ νεκροταφεῖο καὶ βρίσκεται στοῦ

ὅτι δηλ. οἱ πληροφορίες αὐτὲς μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴν πιὸ ἐγκυρὴ πηγὴ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε, δὲν θὰ ἦταν αὐτὲς καὶ μόνον ἀρκετὲς γιὰ νὰ στη-
ξομε μὲ σιγουριά τὴν ἀποψη ὅτι: ἀφοῦ στὶς ὁρθόδοξες κοινότητες τῆς ὀθωμ.
ἐπικράτειας συνέβαιναν αὐτά, ἄρα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη θὰ μπορούσε νὰ
συμβαίνει τὸ ἴδιο. Αὐτὴ τὴν εἰκασία δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώ-
σομε, ἂν δὲν μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' αὐτὴν τὴν ἐπιβεβαίωσιν τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

Πράγματι, ἔχομε στὴ Θεσσαλονίκη εὐρήματα καὶ μνημεῖα ποὺ μᾶς
βεβαιώνουν ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχε ἡ συνήθεια τῆς ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων
ταφῆς. Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλιὲς ἐκκλησίες μας βρέθηκαν κατὰ τὴ
διάρκεια ἐπισκευῶν τους στὸν ἐσωτερικὸ ἢ στὸν ἐξωτερικὸ τους χῶρο, τά-
φοι μεμονωμένοι ἢ σὲ ὁμάδες ὁλόκληρες. Οἱ βυζαντινολόγοι μας ἔχουν
δημοσιεύσει ἐπανειλημμένα τὰ σχετικὰ μὲ τάφους ποὺ βρέθηκαν στὴν Παν.
Χαλκέων, Ἱερόν, Ἱερόν, Μονὴ Λατόμου, ναὸ Ταξιάρχων, Ἀχειροποίη-
το¹, Ἀγ. Σοφία. Οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχέση μόνον μὲ ταφὲς ἱερωμένων,
ὅπως συνηθίζονταν ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χριστιανικά χρόνια, ἀλλὰ καὶ μὲ τα-
φὲς λαϊκῶν. Τὸ πιὸ παλιὸ σωζόμενο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀπὸ τὰ
χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι ὁ τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντοῦνη μὲ χρονο-
λογία 1481², στὸν Ἀγ. Δημήτριον, καὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου³, στὸ
δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, χρονολογίας τοῦ 15ου αἰῶνα. Μιὰ νεό-
τερη ἐπιγραφή⁴ ἀπὸ τάφο, τοῦ 17ου αἰ. αὐτῆ, δὲν ξέρομε ποῦ ἀκριβῶς βρέθη-

¹ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, εἶναι καταχωρημένη μὲ τὸν ἀρ. 13 στὸ βιβλίον
τῶν Εὐθ. Τσιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, δ.π., σ. 45.

1. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀχειροποίητον ὁ Χρ. Γουγούσης, ποὺ παραβρέθηκε σὲ μιὰν
ἐπισκευὴ τῆς, γράφει στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον ὁ Γόρδιος Δεσμός», 1915, σ. 230,
ὅτι ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου τῆς βρέθηκαν—τρία στρώματα στὸ βόρειον
καὶ δύο στὸ νότιον—πολλὲς ταφές.

2. Α. Ξυγγόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1946, σ.
28-29.

3. Ἡ ἐνεπιγραφή ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγ. Σο-
φίας. Δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι ὁ τάφος ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖ. Ἡ πλάκα βρι-
σκεται τῶρα στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόντας. Ἔχει τὸν ἀρ. 54 στὸ βιβλίον τῶν Εὐθ. Τσιγα-
ρίδα—Κάτιας Λοβέρδου—Τσιγαρίδα, δ.π., σ. 82. Εἶναι πιθανὸ ν' ἀνήκει
ἡ πλάκα στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., μιὰ ποὺ στὴν καταγραφὴ τῶν χριστιανῶν τῆς Θεσσαλο-
νίκης, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 16ου αἰ., ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία Γραμμά-
των, ἀναφέρεται ἕνας Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (Βασ. Δημητριάδης, Ὁ Kanunnâ-
me καὶ οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔρρωσθ 1525, «Μακεδονικά» 19, 1979,
342). Τὸ ὅτι θάφτηκε στὴν Ἀγ. Σοφία, ἐνῶ ἀναφέρεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἐνορία τῆς Ἀχει-
ροποιήτου, νομίζω πὼς εὐκόλως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἀχειροποίητος εἶχε γινεῖ ἡδὴ τζαμί
ἀπὸ τὸν 15ο αἰ.

4. Βρίσκεται καὶ αὕτη στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόντας καὶ εἶναι καταχωρημένη στὸν παρα-
πάνω κατάλογο μὲ τὸν ἀρ. 58.

κε, γι' αυτό δὲν μπορούμε νὰ τὴν κατατάξουμε μὲ σιγουριά στοὺς τάφους τοῦ εἰδους γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ λόγος.

Τὸ πῶς νέο πρᾶδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι οἱ τάφοι ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μονῆς Βλατάδων. Εἶναι τάφοι καὶ ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν μὲ χρονολογίες τοῦ 19ου αἰώνα. Πολλὲς φορὲς αὐτοῦ τοῦ εἰδους οἱ τάφοι (δηλ. οἱ ἐκτὸς τῶν κυρίως νεκροταφείων ποὺ βρίσκονταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν), ὄντας πολλοὶ μαζί, δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα ἐνὸς μικροσκοπικοῦ νεκροταφείου· ἐνὸς συνοικιακοῦ νεκροταφείου, θὰ λέγαμε. "Αν σκεφθεῖ κανεὶς πόσες περιπέτειες πέρασε ἡ Θεσσαλονίκη, πόσες ταραχές, πόσες σφαγὲς ἐγίναν σ' αὐτήν, θὰ δεῖ πὼς ἦταν αὐτὸς ἕνας πρόσθετος λόγος νὰ θάβονται οἱ πολῖτες μέσα στὶς ἴδιες τους τὶς συνοικίες.

"Ενα πρόσφατα σχετικὰ ἀποκαλυμμένο ταφικὸ συγκρότημα ἦταν αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὴ Μονὴ Βλατάδων καὶ ἔπιανε ὅλο τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ καθολικὸ καὶ στὴ βιβλιοθήκη Μισιρλόγλου. Ἀποκαλύφθηκε ἀνάμεσα στὰ 1935-38¹. "Αν προσθέσουμε καὶ τοὺς τάφους ποὺ στὸ διάστημα αὐτῶν τῶν μηνῶν τοῦ 1981-82 ἀνασκάβονται ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας, θὰ δοῦμε ὅτι πρόκειται πρᾶγματι γιὰ ἕνα ὁλόκληρο νεκροταφεῖο.

Γιὰ τέτοιου εἰδους συνοικιακὰ νεκροταφεῖα μιλοῦν καὶ οἱ ὀθωμανικοὶ νόμοι τοῦ 19ου αἰ., ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως καὶ τοὺς ὁποίους οἱ πατριάρχες τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς ἐκκλησίας κοινοποίησαν στὶς μητροπόλεις τῶν ὀρθόδοξων ἐλληνικῶν κοινοτήτων².

"Ὅπως εἶδαμε, ὁ ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἀπαγορεύτηκε σὲ ὅλες γενικὰ τὶς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, μὲ τὴ σχετικὴ νομοθεσία τῶν μέσων περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. "Αν ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μέχρι τὰ τέλη του, αὐτὸ ἐγινε ἐπειδὴ ἡ ἐγκύκλιος ποὺ ἔστειλε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, στὰ 1868, στὶς ὀρθόδοξες ἐλληνικὲς μητροπόλεις, μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ σχετικοῦ ὀθωμανικοῦ νόμου, ἐξαιροῦσε ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση: α) Τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγοὺς (ἐννοοῦσε κυρίως τοὺς θρησκευτικοὺς) ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ θάβονται «ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτῶν ἐκκλησίαις καὶ μοναστηρίοις», β) ὅσες οἰκογένειες «ἐτυχον ἀνέκαθεν νὰ ἔχωσιν ἰδίους τάφους ἐπὶ τῷ ὄρῳ μέντοι, ὅπως, λαμβάνον-

1. Ἡ πληροφορία γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1935-38 μοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν πανοσιολογίστατο Γεννάδιο Διακάκη. Ὅσο γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1981 ποὺ ἀκόμη ἀποκαλύπτονται, δὲν μπορεῖ τίποτε ἐπὶ πλέον νὰ λεχθεῖ, πρὶν ἢ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὡς ἡ μόνη ἀρμόδια, κάνει τὶς ἀνακοινώσεις τῆς.

2. Ι. Σταυρίδου, ὁ.π., 167 κ.ἐ. «περὶ τῶν ἐν ταῖς συνοικίαις νεκροταφείων καὶ ἐν τοῖς περιβάλοις τῶν ἐκκλησιῶν ἐνταφιασμῶ τοῦ νεκρῶν».

τες πρῶτον τὴν ἄδειαν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐπισήμως θάπτωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτῶν τάφοις, καθόσον ἀπαγορεύεται τούντεῦθεν ἵνα πωλῶνται ἢ ἀγοράζωνται ἐντὸς τῆς πόλεως τοιοῦτοι ἐν τοῖς περιβάλοις τῶν ἐκκλησιῶν, ἐτι δὲ καὶ ἐπὶ τῇ ὄρφῃ ὅπως κλείωσιν αὐτοὺς καλῶς διὰ λίθου καὶ πλίνθων εἰς βαθμὸν τοῦ νὰ μὴ εἰσέρχεται ἀήρ...»¹.

Αὐτὲς ἦταν οἱ περιπτώσεις πού ἐπιτρεπόταν νὰ ἐξακολουθήσει νὰ γίνεταί ἐνταφιασμός αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἡ πρώτη περίπτωση ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει καὶ στὸν 20ὸ αἰῶνα: οἱ ἱερωμένοι θάβονται συνήθως στὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τους. Παράδειγμα ὁ τάφος τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιου στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης. Ἐξαίρεση ἐπίσης γίνεται καὶ γιὰ λαϊκοὺς προκειμένου γιὰ πρόσωπα πού εἶναι δωρητὲς σὲ κάποια ἐκκλησία ἢ μοναστήρι, ὅπως λ.χ. στὴ Μονὴ Βλατάδων, κοντὰ στοὺς τάφους τοῦ 19ου αἰῶνα ὑπάρχουν καὶ τάφοι τοῦ 20οῦ πού δὲν ἔχουν θαμμένους κληρικούς, ἀλλὰ λαϊκοὺς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα πού εἶδαμε νὰ μᾶς πληροφοροῦν σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἐνταφιασμοῦ, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τέτοιων τάφων τοῦ 19ου αἰῶνα πού ὑπάρχουν ἀκόμη στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε καὶ ἄλλες μαρτυρίες γραπτὲς καὶ προφορικὲς γιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος.

Ἀπὸ τίς γραπτὲς ἀναφέρω αὐτὴν τοῦ L. Abastado πού διηγεῖται σ' ἓνα βιβλίον του³, ὅτι μποροῦσε νὰ δεῖ κανεὶς ἀκόμη στὶς μέρες του τοὺς τάφους τῶν προξένων Γαλλίας καὶ Γερμανίας στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ σημερινὸ δηλ. ναὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἀπὸ τίς προφορικὲς μαρτυρίες, ἡ πιὸ κοντινὴ χρονικὰ καὶ πού προέρχεται ἀπὸ ἄτομο μορφωμένο καὶ ἀξιόπιστο, εἶναι αὐτὴ τῆς κ. Χριστίνας Γιαννοῦλη-Νεχαμᾶ, πού ἀπὸ τοὺς γονεῖς της ἔχει ἀκούσει πῶς ὁ παππούς της Τουσταντζής-Γιαννοῦλης εἶχε ταφεῖ στὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο. Ἀπὸ τὴ γαγιά της Ἑλένη Γιαννοῦλη, πού πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη

1. Ι. Σταυρίδου, Συλλογὴ πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων, σ. 168.

2. Ὅπως λ.χ. ὁ τάφος τῆς Ζωῆς Μισοπούλου μὲ χρονολογία 1944 καὶ ἡ ταφόπετρα τῆς Σταυρούλας Σαβράκη, μὲ χρονολογία θανάτου 1938, πίσω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς.

3. La perle de l'Egée Salonique, ce qu'elle fut, σ. 52.

Πρόκειται γιὰ τοὺς Moulin καὶ Abbott, πού θανατώθηκαν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ δῆλο τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1876. Σήμερα ὁ τάφος τοῦ Ἑδμόνδου Abbott βρίσκεται στὸν οἰκογενειακὸ τάφο τῶν Abbott στὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια» ἐμπρὸς καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία.

Γιὰ τὸν Moulin γράφει ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος στὸ ἄρθρο του, Τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1876, «Μακεδονικά» 2(1941-52) 226, ὅτι ὁ νεκρὸς του μετὰ τὴν κηδεῖα μεταφέρθηκε στὴ γαλλικὴ ναυαρχίδα.

τῶν 80 ἐτῶν, ἄκουσε ὅτι ἡ ἴδια «βαπτίστηκε, παντρεύτηκε, καὶ εἶχε θαμμένους τοὺς προγόνους της, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου». Αὐτὴ ἡ πληροφορία εἶναι νομίζω σημαντική. Ἄν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ Ἑλένη Γιαννούλη πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη τῶν 80 ἐτῶν, θὰ βροῦμε ὅτι γεννήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1850. Εἶναι δηλ. πρόσωπο ποὺ γεννήθηκε στὴν καρδιά τοῦ αἰῶνα ποὺ ἐρευνοῦμε, καὶ ἐξήσε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του μέσα σ' αὐτόν. Ἡ μαρτυρία της διατηρημένη στὴ μνήμη τῆς ἐγγονῆς της κ. Χριστίνας Νεχαμᾶ, τὸ γένος Γιαννούλη, ἔχομε κάθε λόγο νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς ἔφθασε σ' ἐμᾶς ἀναλλοίωτη. Ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, αὐτοῦ τοῦ εἵδους οἱ ταφές δὲν γίνονται σήμερα, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ πρόσωπα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐκκλησία.

Ἀπὸ τὰ δύο μεγάλα νεκροταφεῖα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ἡ μὲν Ἁγία Παρασκευὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ λειτουργία—ἂν καὶ ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ πιὸ ἔξω ἀκόμη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη χῶρος γιὰ τὸ νέο δυτικὸ της νεκροταφεῖο—ἐνῶ στὴν Εὐαγγελίστρια ἰσχύει ἕνα εἰδικὸ καθεστῶς. Γίνονται δηλ. ἀκόμη ταφές, ἀλλὰ μόνον στοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους, καὶ συγχρόνως γίνονται ἀπὸ τὸ Δῆμο Θεσσαλονίκης προσπάθεια νὰ βρεθεῖ τρόπος, ὥστε νὰ σταματήσουν καὶ αὐτές, ὥστε τὸ νεκροταφεῖο νὰ διαλυθεῖ, μιὰ ποὺ δὲν εἶναι πιά τὸ νεκροταφεῖο τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ποὺ ἦταν ὅταν ἰδρύθηκε στὰ 1875, ἀλλὰ βρίσκεται ἐνσωματωμένο σὲ πυκνοκατοικημένη περιοχὴ. Εὐτυχῶς ὅτι χάρις στὴν ιδιορρυθμίᾳ ποὺ παρουσιάζουν ἀπὸ νομικὴ ἄποψη οἱ οἰκογενειακοὶ τάφοι, ἡ Εὐαγγελίστρια ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει. Εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν νὰ τῆς δοθεῖ «χάρις» καὶ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ζεῖ μέσα στὴν καρδιά τῆς Θεσσαλονίκης, μεγάλη εἰκονογραφημένη σελίδα τῆς Ἱστορίας της.

RÉSUMÉ

Efi Kakoulidou, Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique du 19ème siècle.

Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique étaient pendant l'occupation turque, et jusqu'au dernier quart du 19ème siècle, du ressort de l'église et de la communauté grecque.

Nous supposons qu'ils étaient situés un peu en dehors de l'enceinte de la ville, les uns à l'est, les autres à l'ouest des murs, et faisaient plus ou moins suite aux précédents cimetières chrétiens orthodoxes.

Nous n'avions pourtant pas jusqu'au présent d'éléments positifs qui permettent de les situer avec précision, contrairement au cas des cimetières paléochrétiens que, dès 1898, les fouilles de Doitte-Perdrizet-Guyperys avaient permis de localiser (plan 1).

Quelques documents des archives de la société «Φιλόπρωτος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν», des archives de l'archevêché de Thessalonique, ont fourni les éléments qui attestent l'existence et précisent l'emplacement de deux cimetières l'un à l'est et l'autre à l'ouest qui étaient en activité pendant le 19ème siècle, avant la création du cimetière «Evangelistria».

Pendant la 2ème moitié du 19ème siècle le gouvernement ottoman a décidé—par des lois spéciales sur les cimetières—la création des cimetières dont l'activité serait régie par certains règlements fixés par l'état. Ces nouvelles lois ont été communiquées à tous les archevêchés orthodoxes de la domination ottomane, par des encycliques du patriarcat.

C'est ainsi qu'à Thessalonique aussi ont été créés des cimetières «réguliers»: le cimetière orthodoxe grec «Evangelistria» (1875) situé en dehors l'enceinte à l'est, et le cimetière «Sainte Paraskevi» (vers la fin du 19ème siècle) en dehors de l'enceinte à l'ouest.

Ils ont été fondés tous les deux, par la société «Φιλόπρωτος Ἀδελφότης», sur ordre de la communauté grecque.

Cependant, outre ces quatre cimetières, il y avait aussi un autre type d'inhumation, dans la ville même, qui existait encore au 19ème siècle: c'est-à-dire des tombes soit regroupées soit isolées dans des cours d'églises ou de monastères, ou même dans des cours de maisons.

Ce mode d'inhumation a été interdit par les nouvelles lois ottomanes sur les cimetières.

Seuls quelques cas n'étaient pas soumis à cette interdiction.

De nos jours ce mode d'inhumation n'est plus appliqué que pour les hommes d'église.